YASHOVIJAYA JAINA GRANTHAMALA [36]

THE

SHABDARATNAKARA

OF

VACHANACHARYA SHRI SADHU SUNDARA GANI

EDITED BY

SHRAVAK PANDIT HARGOVINDDAS

AND

SHRAVAK PANDIT BECHARDAS,

Most devoted Servants of His Holiness Shastra Visharad Jainacharya Shri Vijaya Dharma Suri.

WITH

The pecuniary help of Shree Jain Shvetambar Sangha
OF RANGOON.

PUBLISHED BY SHAH HARSHCHAND BHURABHAI,

AND

Printed by Babu Ganga Prasad Gupta, at his Art Printing Works, Benares City.

Veer-Era, 2439.

Price 12 *annas.*

प्रस्तावना ।

'शब्दरत्नाकर' इति स्वाख्यां सत्यापयतोऽस्य श्रीशब्दरत्नाकरकोशस्य निर्मातार, शब्दशास्त्रनिष्णाताः, सर्वमपि शब्दभेदं संविदानाः, साधुसुन्दरा, 'वाचनाचार्य' इति पदप्रभूषिताः श्रीसाधुसुन्दरगणयः कीदृशा., ?, कदा किं प्रतिष्ठापयामासुः ?, इति प्रश्नपरम्परापरायणानू त एवावबोधयन्ति निजनिर्मितधातुरत्नाकरप्रशस्तिप्रान्तभागेन– "व्योमसिद्धिरसक्षोणी-(१६८०)मितेऽब्दे विवृतिः कृता क्रियाकल्पलतानाम्नी शुभे दीपालिकादिने" इति ते चानेन पूर्वार्धश्लोकेन स्वं धातुरत्नाकरविवृतिकर्तार सप्तदशशताब्दीमध्यगत प्राचीकटन् । ततश्च स्पष्ट एवावसीयतेऽमीषां विज्ञानां सप्तदशशताब्द्यां सत्तासमय इति ।

ते च साधुकीर्तीनां साधुकीर्तिनामधेयानां पाठकप्रवराणां पण्डितरूपा अन्तेवासिनः, लघुभ्रातरश्च साधुकीर्तिविनेयावतसानां श्रीविमलतिलकानामित्यपि तस्मादेव धातुरत्नाकरादवबुध्यते । निजवंशवृक्षप्रशंसोल्लेखे ते एवोल्लिखन्ति धातुरत्नाकरे ।

आदौ—

"दुर्वादिमत्तद्विपकेसरिभ्यो विद्यावशावल्लभवल्लभेभ्यः ।
श्रीसाधुकीर्त्याह्वयपाठकेभ्यो नमामि मद्दीक्षकशिक्षकेभ्यः" ।इति ।

अन्ते तु—

"शास्त्राध्यापनसत्रसद्म नियतं यैर्मण्डितं भूतले
पायं पायमपायदोषविकलं विद्यारसं पूरुषाः ।
आघ्राता इव नापरत्र विदधुस्तत्प्रार्थनं वाग्मिनां
शृङ्गारोपमसाधुकीर्तिगणयः श्रीपाठका जज्ञिरे ॥
तच्छिष्योऽस्ति च साधुसुन्दर इति ख्यातोऽद्वितीयो भुवि
तेनैषा विवृतिः कृता मतिमतां प्रीतिप्रदा सादरम् ।
स्वोपज्ञोत्तमधातुपाठविलसत्सद्धातुरत्नाकर—
ग्रन्थस्यास्य विशिष्टशाब्दिकमतान्यालोक्य संक्षेपतः" ॥इति ।

तत्रैव च निजगुरुगुरुबन्धुत्वेन श्रीविमलतिलकं स्तुवन्ति ते—

"विमलतिलकनामा तद्विनेयेषु मुख्यः
स्वगुरुपरमभक्तश्चारुचारित्रयुक्तः ।
इह हि विजयतेऽसौ ज्ञातसिद्धान्तयुक्तिः ।
सततमधिकमस्मद्भक्तिभावं दधानः" ॥

इममेवार्थं तेषामुक्तिरत्नाकरग्रन्थोऽपि द्रढयति—

"खरतरमतपाथोराशिवृद्धौ मृगाङ्काः
यवनपतिसभायां ख्यापिताऽर्हन्मताज्ञाः ।
प्रहतकुमतदर्पाः पाठकाः साधुकीर्ति-
प्रवरसदभिधानाः सिंहतुल्या जयन्ति ॥
तेषां शास्त्रसहस्रसारविदुषां शिष्येण शिक्षाभृता
भक्तिस्थेन हि साधुसुन्दर इति प्रख्यातनाम्ना मया ।
ग्रन्थोऽयं विहितः कवीश्वरवचोवुद्ध्योक्तिरत्नाकरः
स्वाऽन्येषां हितहेतवे बुधजनैर्मान्यश्चिरं नन्दतु ॥" इति ।

ते च कांस्कान् ग्रन्थानग्रन्थिषत इत्यपि नावगतं संपूर्णमधुना, किन्तु तेषां ग्रन्थरत्नत्रयमुपलभ्यते साम्प्रतम्- एकस्त्वयं कोशः, उक्तिरत्नाकरः, स्वोपज्ञक्रियाकल्पलताख्यटीकानिष्टङ्कितो धातुरत्नाकरश्चेति ।

तेषु एकेनैवानेन कोशसमीक्षणेन तेषां शब्दशास्त्रपारगतत्वमवगम्यते एव सहृदयानामिति । सत्स्वपि नैकेषु कोशेषु नायमेषामायास आयासः; यतस्तैरत्र शब्दार्थभेदसंग्रहं विधाय सर्वेभ्योऽपि कोशेभ्योऽयमत्यरेचि, तत्तु सुस्पष्टमेव शब्दविदामिति अय च कोशः षट्काण्ड्या व्यभाजि तैः— तत्र क्रमेण, प्रथमोऽर्हत्काण्ड, देवकाण्डः, मानवकाण्ड, तिर्यक्काण्डः, नारककाण्डः सामान्यकाण्डश्चेति । कोशमिमं कृत्वा तैः परमकारुणिकैः कवयोऽत्यन्तमुपकृता इति । अस्य च शोधनानेहसि लिखितपुस्तकत्रयमुपालप्स्वहि ततस्तेषां पुस्तकदातॄणा महोपकारं मन्वानौ तान् नामग्राहमुल्लिखाव ।

२ अस्मद्गुरूणां श्रीशास्त्रविशारदजैनाचार्याणां प्रतिद्वयं शुद्धं च, तयोरेकस्याः प्रान्ते " सवत १७४८ फाल्गुनकृष्ण १४ दिने श्रीवीकानेरमध्ये भट्टारकजङ्गमयुगप्रधान श्रीश्रीश्री १०८ श्रीजिनचन्द्रसूरिसूरीश्वराणां शिष्येण पण्डितनेमिसुन्दरेणालेखि प्रतिरियम् ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीः" एवमुल्लेखोऽस्ति । अन्यस्या अन्ते तु—

"सप्ताब्धिगोत्रगोत्राप्रमिते संवति संवति ।
माघस्याद्याष्टमीघस्त्रे श्रीविक्रमपुरे पुरे ॥ श्री.
लिलिख एष सद्ग्रन्थो जयसुन्दरसाधुना ।
इयं प्रतिः स्थिरा भूयात् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥"

एका तु श्रीयुतनेमचन्द्रयतिवर्याणाम्, तदन्ते तु "संवत् १७५६ फाल्गुनशुक्ल ९ दिने श्रीमेडतायां लिपीचक्रे अस्यान्ते चैकोऽकारादिशब्दानुक्रमोऽपि दत्त । प्रतिस्थलं च टिप्पणेन सुस्पष्टनमपि कृतम् । जागरूकमनसा शोधनेऽप्यस्मिन् ज्ञानावरणीयोद्भवाः स्खलनाः निरस्यन्त सज्जनाः पाठका इमामयिष्यन्ते-

इति प्रार्थयेते
हरगोविन्द-वेचरदासौ ।

॥ अर्हम् ॥

श्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

वाचनाचार्यश्रीसाधुसुन्दरगणिविरचितः

श्रीशब्दरत्नाकरः ।

ध्यात्वाऽर्हतो गुरून् प्राज्ञान् वाग्देवीमपि भक्तितः ।
शब्दरत्नाकरं कुर्वे शब्दभेदार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥
अर्हद्देवनृतिर्यञ्चो नैरेयाः साङ्काः समाः ।
अव्ययाश्च क्रमोऽत्रायं लक्ष्यतां सुखलब्धये ॥ २ ॥
भवेज्जिनेऽर्हन्नर्हन्तः सार्वः सर्वीय इत्यपि ।
तीर्थङ्करस्तीर्थकरः परमेष्ठी ठकारयुक् ॥ ३ ॥
वृषभर्षभौ नाभेये, शंभवे संभवोऽपि च ।
एकादशजिने श्रेयान् श्रेयांसो, द्वादशार्हति ॥ ४ ॥
वसुपूज्य-वासुपूज्यावनन्तोऽनन्तजिद् मतः ।
विंशे जिने मुनिस्तद्वद् मुनिसुव्रत-सुव्रतौ ॥ ५ ॥
अरिष्टनेमौ नेमिश्च नेमी नन्तोऽपि कथ्यते ।
श्रीपार्श्वः पार्श्वनाथश्च वामेये, चरमेऽर्हति ॥ ६ ॥
महावीरः स वीरश्च, तुर्योर्हन्तस्य वप्तरि ।
दन्त्यादिः संवरः, कुन्थुबप्पे शूरश्च सूरयुक् ॥ ७ ॥
मरुदेवा मरुदेव्यप्याद्यार्हन्मातरि स्मृता ।
तालव्यमध्या त्रिशला, पञ्चमार्हदुपासके ॥ ८ ॥

---

१ सप्तदशजिनपितरि ।

ऱ्युकारस्तुम्बुरुश्चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्रिका ।
अजिताऽजितबलायां, सुतारा तु सुतारका ॥ ९ ॥
निमीश्वरोऽर्हद्विशेषे ह्रीकारोऽथ कृतार्घके ।
तुर्यहल्, शूरदेवस्तु दन्त्यतालव्यसादिमः ॥ १० ॥
संवरो दन्त्यसादिः स्यात्, भद्रकृद् भद्र उच्यते ।
मोक्षे श्रेयः शिवं तालव्यादी, निःश्रेयसं पुनः ॥ ११ ॥
मध्यतालव्ययुक्, साधौ साधन्तः साधयन्तकः ।
रिष्यृषी यति-यतिनौ श्रमण-श्रवणौ तथा ॥ १२ ॥
मुनित्वे तप-तपसी अदन्त-सान्तके स्मृते ।
प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तिः पापसंशोधके तपे ॥ १३ ॥
शिष्यः शिक्षु-शैक्षौ तालव्याद्याश्छात्रे च तद्विदि ।
व्रतादाने परिव्रज्या प्रव्रज्याऽप्यभिधीयते ॥ १४ ॥
क्षपणे नग्न-नग्नाटौ श्रमणः श्रवणोऽपि च ।
क्षेमे मद्रं भद्र-भन्द्रे प्रशस्तं शस्तमित्यपि ॥ १५ ॥
भावुकं भाविकं भव्यं शिवं च श्वोवसीयसम् ।
श्रेयः स्वःश्रेयसं तालव्यादयः, कुशलं पुनः ॥ १६ ॥
मध्यतालव्यकं प्रोक्तं, शुभं तालव्य-दन्त्ययुक् ।
मङ्गल्यमपि माङ्गल्यं मङ्गलं च तथा स्मृतम् ॥ १७ ॥

इति वादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्राणां शिष्यलेशेन वाचनाचार्यसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदनाममालायामर्हत्काण्डः प्रथमः ॥ १ ॥

---

१ अतीतायां तीर्थकरचतुर्विंशतावेकोनविंशो तीर्थेशो । २ तुर्यो हल् घकारः ।

अथ द्वितीयः काण्डः ।

स्वर्गे स्वस्त्रिदिवोऽस्त्री द्युर्दीदिविर्दिदिविर्दिविः ।
द्यो-दिवौ दिवमित्युक्तं त्रिविष्टप-त्रिपिष्टपे ॥ १ ॥
[1]तात्तातो विषस्तविशं विहेलिम-विशेलिमौ ।
सुरे दिवोका दिवौकास्तौ विहङ्गेऽपि, दैवतः ॥ २ ॥
देवताऽऽदित्याऽऽदितेयौ, सुधाऽभिनवदुग्धयोः ।
पीयूषमपि पेयूषं, व्यन्तरा वानमन्तराः ॥ ३ ॥
असंयुक्ततकारः स्याद् वेतालो व्यन्तरान्तरे ।
मार्तण्डि-मार्तण्डौ मार्तण्डोऽर्क एतश ऐतशः ॥ ४ ॥
तुविर्भुविश्च द्वौ सान्तौ तपनस्तापनो भगः ।
भर्गो हरिर्हरिद्भानु-भानू पेरुश्च पारुवत् ॥ ५ ॥
भासन्तो भासयन्तोऽगो नगवत् तरु-शैलयोः ।
भुजगेऽप्यंशुराशुश्च महिरो मिहिरस्तथा ॥ ६ ॥
मुहिरो मुदिरस्तद्वद् मुचिरः सहुरिस्तथा ।
मुहुरिः सृणि-सरणी अव्यवी स्योन-स्यूनकौ ॥ ७ ॥
प्रद्योतनो द्योतनश्च वृषाकपि-कपी अरुः ।
अरूषो रुषज-रूषौ दिवि-द्युभ्यां परो मणिः ॥ ८ ॥
सूरस्तालव्यदन्त्यादिस्तालव्यादिः शुचिर्वृकः ।
कोद्रिरिन्द्रोऽप्यरुः सान्तः किरणे द्युद्-द्युती रुचिः ॥९॥

---

1 तकारात् ताशब्दाच्च परो विषः, तविषः, ताविषश्चेत्यर्थः ।

रोची रुक् शुचियुक् शोचिर्भा-भासौ भाः प्रभा विभा ।
त्विट्-त्विषी प्रश्नि-पृश्नी च घृष्णिरभीश्वभीषुकौ ॥१०॥
रोचिः शोचिरिसन्तौ द्वौ, मयूखो ह्याद्यवर्ग्यखः ।
प्रकाशे द्योत उद्द्योतः, सान्तोऽदन्तो महो महः॥११॥
धाम नान्तमदन्तं च, तात्विषं तत्विषं तथा ।
बलेऽप्यथो विधौ राजा राजराजश्च चन्दिरः ॥ १२ ॥
चन्द्र-चन्द्रौ चन्द्रमसाऽमा विकुस्र-विकस्रकौ ।
विकस्रः सोम-सोमानौ यज्ञपेयरसेऽपि च ॥ १३ ॥
लाञ्छने लक्ष्मणं लक्ष्म लक्षणं, चन्दिरातपे ।
चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्यात्, मण्डले मण्डली मता॥१४॥
नक्षत्रे तारका तारा निरिकाराऽत्र तारका ।
अश्वयुक्चाश्वकिनी चाश्विनी स्युः कृत्तिका बहौ ॥१५॥
बहुलाश्च मृगशीर्षे मृगसार्गौ मृगाच्छिरः ।
मृगशिराऽपि शीर्षस्थास्तारकास्तस्य त्विल्वलाः ॥१६॥
इन्वका मित्रदेवाश्वाऽनुराधाऽनुराधिका ।
तृतीयवर्गद्वितीययुग् ज्येष्ठा मूल आश्रयः ॥ १७ ॥
तालव्यदन्त्ययोराश्वासषाढा ह्रस्वपूर्विका ।
श्रविष्ठा च धनिष्ठापि त्रिकवर्गद्वितीययुक् ॥ १८ ॥
तद्वत्प्रोष्ठपदा लग्नत्रिभागे तु दृकाणवत् ।
द्रिक-द्रेक्काण-द्रक्काणाः, बुधे चान्द्रमसायनिः ॥ १९ ॥
चान्द्रमसायनश्चापि गुरौ गीर्पति-गीःपती ।
गीःपति-गीष्पती रेफ-विसर्ग-गजकुम्भ-षाः ॥ २० ॥

चतुर्थेषु च वाग् वाग्मी प्रख्या आख्याः प्रचक्षसा ।
सकारान्तास्त्रयोऽमी स्युः, शुक्रे काव्य-कवी भृगुः॥२१॥
भार्गवेऽप्यर्कपुत्रे तु शनैश्चर-शनी शनैः ।
अव्ययं, सौरि-सौरौ द्वौ दन्त्य-तालव्यपूर्वकौ ॥२२॥
राहौ स्वर्भाणु-स्वर्भानू तमास्तमस्तमोऽपि च ।
द्वौ सान्तौ तृतीयोऽदन्तो, ध्रुव उत्तानपादकः ॥२३॥
औत्तानपादिः, कौम्भौ तु मैत्रावरुणि-वारुणी ।
मैत्रावरुण आग्नेय अग्निमारुत इत्यपि ॥ २४ ॥
अगस्त्येऽगस्तिरेकोक्त्या शशि-भास्करयोः पुनः ।
पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावुपलिङ्गमुपद्रवे ॥ २५ ॥
उपालिङ्गं रिष्टा-ऽरिष्टे माङ्गल्ये चाप्यनेहसि ।
कालेऽतिथोऽतिथः कालविशेषे सुषमा तथा ॥ २६ ॥
दुःषमा षोऽत्र मूर्धन्यः, काष्ठा त्वष्टादश स्मृताः ।
निमेषाष्ठाग्रगो वर्णोऽत्र घट्यां नाडि-नाडिके ॥ २७ ॥
नाडी-नाली-नालिकाश्च, दिने तु दिवसो दिवम् ।
दिवा प्रतिदिवा नान्तौ द्युरस्त्र्यव्ययमप्यहः ॥ २८ ॥
अह्न्यहे ङ्यन्त-टाबन्तावहः सन्तोऽथ वासरः ।
वाश्रश्च दन्त्य-तालव्यमध्यौ घस्रश्च हस्रयुक् ॥ २९ ॥
दिवाव्ययं सप्तम्यर्थे, व्युष्टे कल्यं सकाल्यकम् ।
उषः-प्रत्युषसी सान्तौ प्रत्यूषोऽपि प्रगेऽव्ययम् ॥३०॥
प्राह्णे पूर्वेद्युरेतौ च गोस-गोसर्गकौ समौ ।
मध्याह्ने तु दिवामध्यं मध्यं मध्यंदिनं तथा ॥ ३१ ॥

दिनावसाने सायोऽस्त्री सायं स्याद् मान्तमव्ययम् ।
पितृप्रस्वां सन्धा सन्ध्या सन्धिश्चापि विभावरी ॥३२॥
विभावरी निशा निट् च निशीथश्च निशीथिनी ।
निशीथ्या वासुरा मध्यदन्त्य-तालव्ययुक्, तमिः ॥३३॥
तमी तमा तामसी च वसतिर्वासतेय्यपि ।
शार्वरी सर्वरी दन्त्यतालव्यादिरुषा उषः ॥ ३४ ॥
उसास्त्रयोऽमी सान्ताः स्युरुषा दोषाऽप्यनव्यये ।
अव्यये च तथाऽऽदन्तौ, रजनी रजनिः स्मृता ॥३५॥
त्रियामा यामिनी यामा याम्या रात्री च रात्रियुक् ।
नक्ता नक्तं तथा नक्तं मान्तमव्ययमप्यथो ॥ ३६ ॥
ज्योत्स्नायुक्तक्षपायां तु ज्योत्स्नी ज्योत्स्नापि; दर्शनिट् ।
तमिस्रा दन्तसंयोगा द्युः पक्षी निड्द्वयावृतः ॥ ३७ ॥
ध्वान्ते तमं तमोऽदन्तौ, तमसं तमसस्तमः ।
सान्तं, तमिस्रा तमिस्रं सदन्त्यौ, तिमिरं तथा ॥ ३८ ॥
सन्तमसा-ऽवतमसे अन्धातमसमन्धतः ।
तमसं चाऽन्धकारान्धे भूच्छायमनृलिङ्गकम् ॥ ३९ ॥
तुल्याहर्निशि विपुशो विषुवद् विशुवं तथा ।
विषुवं, बहुलः कृष्णपक्षे मध्य उकारवान् ॥ ४० ॥
पूर्णिमायां पौर्णमासी, दर्शेऽमावास्यमावसी ।
अमावस्याऽमाऽमावास्या, नष्टेन्दौ तु कुहुः कुहूः ॥४१॥
चतुर्दशी विध्वदर्शे शिनीवाली सयुग्मभाक् ।
मासे माः स्याद् वर्षकोशो वर्षांशकयुतस्तथा ॥ ४२ ॥

मार्गशीर्षे मार्ग-सहौ सहाः सान्तोऽथ माघके ।
तपाः सान्तो ह्यस्त्रियां स्यात् ,फल्गुनाले तु फाल्गुनः॥४३॥
फल्गुनश्च फाल्गुनिको, मधौ चैत्रः सचैत्रिकः।
शुक्रे तु ज्येष्ठा-मूलयोर्ज्येष्ठ-ज्यैष्ठौ त्रयोप्यऽमी ॥ ४४ ॥
त्रिकवर्गद्वितीयाप्तषसंयोगाः, शुचौ पुनः।
अषाढ आषाढोऽपि स्यात्, नभसि श्रावणः स्मृतः ॥४५॥
श्रावणिकोऽथ नभस्ये भाद्र-भाद्रपदौ समौ ।
प्रौष्ठपदस्त्रिकवर्गद्वितीयाप्तो ह्यथाश्विने ॥ ४६ ॥
अश्वयुज आश्वयुजो, बाहुले कार्तिकस्तथा ।
कार्तिकिकः प्रशलर्तौ हेमन्तो नान्तहेमयुक् ॥ ४७ ॥
शैष-शिशिरौ तालव्योपेतौ ग्रीष्मर्तुरूष्मकः ।
ऊष्मायण ऊष्मा नान्त उष्ण उष्णागमोष्णकौ ॥ ४८ ॥
प्रावृषि प्रावृषा वर्षा बहुले वरिषास्तथा ।
घनात्यये तु शरदा शरच्चाब्दे तु वत्सरः ॥ ४९ ॥
उद्वत्सर-संवत्सर-परिवत्सर-वत्सराः ।
अनुसंवत्सरो विवत्सरो वत्सोऽपि वर्षवत् ॥ ५० ॥
वरिषः शारदोपेता शरत् संवदनव्ययम् ।
अव्ययं च, समा स्त्रीत्वे वा बहुले च तद्विदि॥ ५१ ॥
इडूत्सरेडावत्सरौ क्षये कल्पान्तकल्पकौ ।
संवर्तः परिवर्तश्च सांदृष्टिक-सांमृष्टिके ॥ ५२ ॥
तात्कालिकफले प्रोक्ते, आकाशे द्यो-दिवौ द्यु च।
क्लीबं सन्तं नभश्चापि नभसो नभसं तथा ॥ ५३ ॥

अन्तरिक्षमन्तरीक्षं मेघे घन-घनाघनौ ।
ऋञ्जसानो रिञ्जसान उभ्रोऽभ्रमब्ध्रमित्यपि ॥ ५४ ॥
गडयित्नुर्गदयित्नुर्वारितो वाह-वाहनौ ।
पर्जन्योऽष्टमवर्ग्यान्तोऽब्दमालायां तु कालिका ॥ ५५ ॥
काली वृष्ट्यां वर्षणं स्याद्वर्षं, तद्विघ्नके लवात् ।
ग्रह-ग्राहौ, घनोपले तु करः करकस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
आशायां दिग्-दिशे काष्ठा त्रिकवर्गद्वितीयभाक् ।
ककुभा ककुब्, याम्याशाऽपाच्यवाची दिगन्तरे ॥५७॥
विदिक् प्रदिक् चापदिशं प्राक्-प्राचीने समे मते ।
अपाचीनमपाक् प्रत्यक् प्रतीचीनमुदक् तथा ॥५८॥
उदीचीनमपाक् प्रत्यक् प्रागुदगव्ययान्यपि ।
इन्द्रे मघवा मघवान् मघवन् दल्मि-वल्मिकौ ॥ ५९ ॥
नान्तौ सुत्रामा सूत्रामा हर्यश्वो हरिमान् हरिः ।
बिडोजाः स्याद् बिडौजाश्च सन्तौ, वृत्रश्च वृत्रहा ॥६०॥
पर्जन्यः पूर्ववन्नान्तो वृषा दन्त्यद्वयान्वितः ।
तालव्यद्वयवानाद्यतालव्यश्च तृतीयकः ॥ ६१ ॥
शुनाशीरः, स्मृतेन्द्राण्यां महेन्द्राणी सची शची ।
शचिर्वासवौ जयन्तः जयदत्तो जयस्तथा ॥ ६२ ॥
इन्द्रपुत्र्यां ताविषी स्याद् वात्यायां च तविष्यपि ।
इन्द्रहस्तिन्यैरावण ऐरावतः, ऋजौ धनौ ॥ ६३ ॥
इन्द्रस्यजुरोहितं स्याद् रोहितं पारिभद्रके ।

---

१ वासवस्यापत्यं वासविस्तस्मिन् ।

मन्दार-मन्दरौ तद्वद् मन्दारुश्च, पवौ शृणिः ॥ ६४ ॥
सृणिश्च वह्लावप्येतौ, भिदिरं भिदुरं भिदुः।
भिदि-भेदी दिभिः शम्ब-सम्बौ शाम्बः शतारकः ॥६५॥
धारः शित-शतात्, वज्रोऽस्त्रियां वज्राशनिर्द्वयोः।
अशनिर्द्वयोराशनः स्वार्थे प्रज्ञाद्यणा, शरुः ॥ ६६ ॥
स्वरु-श्वरू उदन्तौ द्वौ स्वरुः सान्तोऽथ षण्ढके[१]।
व्याधाम नान्तं, व्याधामोऽदन्तः पुंसि च, दस्रयोः ॥६७॥
अश्विनावाऽश्विनेयौ च, देवत्वष्टरि विश्वकृत्।
विश्वकर्मापि, स्वर्वेश्यां वा[२] स्त्री भूम्न्यप्सरा मता ॥६८॥
ऊर्वसी दीर्घ[३]-ह्रस्वादिर्दन्त्य-तालव्यभाक् क्रमात्।
गन्धर्वो गायने देवे[४] गान्धर्वोऽपि च तद्विदि॥ ६९ ॥
अव्ययाऽनव्ययौ हाहा हाहाः सान्तोऽप्यथो हहाः।
हुहुर्द्विह्रस्वो हूहूश्च द्विदीर्घोऽव्ययमप्यथो ॥ ७० ॥
हाहाहूहूरित्यखण्डं नामैके, शमने यमः।
यमराजो यमराट् च, संयमनी त्र्यकारयुक्[५] ॥ ७१ ॥
शङ्कावश्रपोऽन्तर्दन्त्योपि, हनुषो हनूषवत्।
रात्रिंचरो रात्रिचरो, नृचक्षाः ख्याश्च चक्षसा ॥७२॥
त्रयः सान्ता अन्त्य[६]षण्ढाः, क्रव्यात् क्रव्यादसंयुतः।

---

१ नपुंसकलिङ्गे नान्तो व्याधामशब्दः। २ स्त्रीलिङ्गोऽप्सरःशब्दो विकल्पेन भूम्नि- बहुवचने मत इत्यर्थ। ३ दीर्घो ह्रस्वश्चादिर्यस्य, तथा दन्त्यं तालव्यं च भजते सः, ऊर्वसी, उर्वसी, ऊर्वशी, उर्वशी, इति चत्वार शब्दाः। ४ देवसंबन्धिनीत्यर्थ.। ५ अकारत्रययोगवान् संयमनीशब्दो यमपुरीवाचकः। ६ अन्त्यश्चक्ष.शब्दः षण्ढो नपुंसको यत्र ते, इति सान्तविशेषणम्.।

जातुधानो यातुधानो जातु यातु च षण्ढकौ ॥७३॥
कर्बुरः कर्बरो रक्षः राक्षसोऽप्याशराऽऽशिरौ ।
तज्जनन्यां[1] तु निकसा निकषा खषया सह ॥ ७४ ॥
वरुणे यादःपतियुक् यादसांपतिरप्पतिः ।
अपांपतिर्धनदे त्वैडविडैलविलौ समौ ॥ ७५ ॥
कैलासौका मध्यदन्त्यो नराद् वाहण-वाहनौ ।
तद्विमानं[2] पुष्पकं स्याद् मूर्द्धन्यौष्ठ्यकयोगयुक् ॥७६॥
वस्वोकसारा[3] तत्पुर्यामोकःशब्दे सलोपभाक् ।
वित्ते ऋक्थं रिक्थमृक्तं रिक्तः सान्तं नपुंसके ॥ ७७ ॥
सारोऽस्त्रियां निधाने तु शेवधिर्नरे[4]-षण्ढभाक् ।
शङ्करे जोटी जोटीङ्गो गिरीशो गिरिशो हरः ॥ ७८ ॥
हीर ईशान ईशश्च वामदेवश्च वामयुक् ।
अहिर्बुध्नो बुध्नकाही[5] महाकालः सकालकः ॥ ७९ ॥
भर्गो भार्गो भर्ग्यः शर्व-सर्वौ महेश्वरेश्वरौ ।
भीम-भीष्मौ च, तच्चापे[6] त्वजकावमजीजकम् ॥ ८० ॥
अजगावमाजगवं भवेदजकवं तथा ।
अजगवं, गणे[7]ष्वस्य पार्षद्याः पार्षदा अपि ॥ ८१ ॥
पारिषद्याः पारिषदा, मृडान्यामी[8]श्वरेश्वरी ।
कैटभी कैटभा दुर्गा दुर्गमा वरदा वरा ॥८२॥
अपर्णा चैकपर्णायुग् गौरी गौरा शिवी शिवा ।

---

१ राक्षसमातरि । २ धनदविमानम् । ३ वसूनामोकस्य सारो यत्र सा। ४ पुंनपुंसक इत्यर्थः । ५ बुध्नकश्च अहिश्च । ६ महेशबाणे । ७ महेशस्य । ८ ईश्वरा, ईश्वरी ।

भद्रकाली महाकाली काली काला च कालिका ॥८३॥
हिमा हैमवतीयुक्ता विकराला करालिका ।
महारौद्री सरौद्रीका जयन्ती विजया जया ॥ ८४ ॥
महाजया नन्दयन्ती नन्दिनी नन्दयाऽन्विता ।
सुनन्दा कुला नकुली, भैरव्यां चर्ममुण्डिका ॥ ८५ ॥
चामुण्डा चण्डमुण्डा च चर्चा चर्चिः सचर्चिका ।
स्कन्दे गाङ्गायनिर्गाङ्गो गाङ्गेयो भीष्मकेऽप्यमी ॥ ८६ ॥
भृङ्गिगणे भृङ्गिरिटिर्भृङ्गिरीटिश्च, तण्डुके ।
नन्दीश-नन्दिनौ नन्दिः, कमने क-कवी विधिः ॥८७॥
विधा वेधाश्च द्वौ सान्तौ सर्ववित्-विदुषोरपि ।
विरिञ्चन-विरिञ्ची च विरिञ्चः परमेष्ठियुक् ॥८८॥
परमेष्ठस्त्रिकवर्गद्वितीयकलितावमू[२] ।
नाभिभूर्नाभिजन्मा च विश्वसृट् विश्वसृक् तथा ॥८९॥
द्रुहिणो द्रुघणस्तद्वद् द्रुघनोऽपि च शम्भुयुक् ।
स्वयंभूरथ गोविन्दे नारायण-नरायणौ ॥ ९० ॥
विष्वक्सेनो विश्वक्सेनो वृषाकपि-कपी विधुः ।
वेधा मुकुन्द-कुन्दौ च वासुदेवश्च वासुयुक् ॥ ९१ ॥
जलेशयो जलशयोऽधोक्षजोऽक्षज एकपात् ।
त्रिपाद् द्विपद एतद्वद् वृषाक्षः सुवृषोऽपि च ॥ ९२ ॥
कपिलो भद्रकपिलः सुभद्रो वासुभद्रकः ।

---

१ धानरि । २ परमेष्ठि-परमेष्ठौ ।

धन्वी सुधन्वा शतकः शतादाऽऽनन्द-वीरकौ ॥ ९३ ॥
श्रीवत्साङ्कश्च श्रीवत्सस्त[1]द्‌रौ मेन्द-मैन्दकौ ।
कालीयः कालियश्चा[2]स्य गदा कौमोदकी स्मृता ॥९४॥
कौपोदकी कौवोदकी, कृष्णमातरि देवकी ।
दैवकी, बलभद्रे तु भद्राङ्गो बलिना बलः ॥ ९५ ॥
पद्मायामीरी आ या च कमला कमलीन्दिरा ।
इन्दिः श्री-लक्ष्म्यौ क्वि[3]ब्यन्तौ, ई[4]रौ शम्बर-संबरौ ॥९६॥
शूर्पकश्चादितालव्यः, ऋष्याङ्कः कामनन्दने ।
मू[5]र्द्धन्याद्यान्तःस्थिकभागूषोषा बाणपुत्रिका ॥ ९७ ॥
शम्ब-शाम्बौ जम्बुवत्याः पुत्रे, तार्क्ष्ये सुपर्णकः ।
सौपर्णेयो गरुडश्च गरुलो गरुटस्तथा ॥ ९८ ॥
सुगते तु महाबोधि-बोधी बुद्ध-बुधौ मुनिः ।
मुनीन्द्रः, सप्तमे बुद्धे शाक्यसिंहः सशाक्यकः ॥९९॥
दैत्येऽसुर आसुरश्च सरस्वत्यां गिरा-गिरौ ।
वाग्-वाचे वाणि-वाण्यौ च तालव्याद्या च शारदा॥१००॥
व्याहारो वचो वचनं, कारके कर्म-कार्मणे ।
[6]ज्ञाताधर्मकथायां स्यात् तकारो दीर्घसंयुतः ॥ १०१ ॥
द्वादशाङ्गे दृष्टिवादो दृष्टिपातोऽपि कथ्यते ।
प्रत्याख्यानप्रवादे तु प्रत्याख्यातं च, ज्योतिषि ॥१०२॥
ज्योतिषं ज्यौतिषं, भाष्ये चूर्णि-चूर्ण्यौ समे मते ।

---

१ गोविन्दशार्ङ्गे । २ गोविन्दस्य । ३ अनुक्रमं क्विप्, ईश्च प्रत्ययोऽन्ते ययोस्तौ । ४ इः कामस्तस्यारिर्यरिस्तस्मिन् । ५ ऋष्याङ्कविशेषणम् । ६ षष्ठाङ्गरूपस्य ग्रन्थविशेषस्य नाम ।

यङ्लुगन्ते चर्करीतं चर्करितं, कलिन्दिका ॥१०३॥
कडिन्दिका सर्वविद्या, निघण्टुर्नामसंग्रहे ।
निर्घुण्टुश्च, जनश्रुतौ वदन्ती किंवदन्त्यपि ॥ १०४ ॥
किंवदन्तिर्वदन्तिश्चोदन्ते वृत्तान्त-वार्त्तिके ।
अभिधायां नामधेयं नामाख्याऽभिख्ययाऽऽह्वयः ॥१०५॥
आह्वा, हूतौ तु हक्कार-कङ्कारौ, शपथे शपः ।
शपनं, प्रियबाहुल्ये चटु चाटु, यथास्थिते ॥ १०६ ॥
तथ्यं यथातथं सम्यक् समीचीनं च, रूक्षके ।
निष्ठुरं तृतीयवर्गद्वितीययुगवर्णने ॥ १०७ ॥
निर्[1]पर्ययपात्परो वादो, जुगुप्सा च जुगुप्सनम् ।
गर्हणा गर्हणं गर्हा, रतशापे तु क्षारणा ॥ १०८ ॥
आक्षारणा क्षारणं च क्षरणा, मङ्गलार्थने ।
आशीराशषया चोभे उशत्यशुभवाचि तु ॥१०९॥
रुशती रुषती सर्वे त्रिलिङ्गा वाच्यलिङ्गतः ।
आज्ञायां स्याद् निर[2]ाङ्निभ्यो देशोऽथाङ्गीकृतौ पुनः॥११०॥
संध्या स्यात् संधया साकं [3]संप्रत्याङ्भ्यः परः श्रवः ।
वर्जे वर्जनं वृजनं, नृत्ये नृत्तं च नर्त्तनम् ॥१११॥
नाट्यं नटनमङ्गविक्षेपेऽङ्गाद् हारि-हारकौ ।
आतोद्ये वाद्यं वादित्रं तूरं तूर्यं च, वल्लकी ॥११२॥
तन्त्रीस्तन्त्रिश्च गन्धर्वे ऱ्युकारस्तुम्बुरुः स्मृतः ।

---

१ निर्वादः, परिवादः, अपवादश्चेत्यर्थः । २ निर्देशः, आदेशः, निदेशश्चेत्यर्थः । ३ संश्रवः, प्रतिश्रवः, आश्रवश्चेत्यर्थः ।

मृदङ्गे मार्दलीकश्च मार्दलो, दुन्दुभौ पुनः ॥ ११३ ॥
भेरिर्भेरी च भेरापि, कुहालायां तु काहला ।
चण्डकोलाहला पत्रकाहला, सुप्तबोधके ॥ ११४ ॥
द्रगडो द्रकटश्चापि, झल्लर्यां झर्झरी स्मृता ।
झलरी, बीभत्सरसे विकृतं वैकृतं तथा ॥ ११५ ॥
घर्घरे हासिका हास्यं हासश्च हसनं हसः ।
त्रिकवर्गद्वितीयाद्या स्मिते वक्रोष्ठिका मता ॥ ११६ ॥
शोचने शुक् शुकः शोकः, कोपे क्रोध-क्रुधा-क्रुधः ।
रुषा-रोष-रुषश्चाप्युत्साहे तूद्याम उद्यमः ॥ ११७ ॥
उद्योगोऽप्यभियोगश्च वीर्ये त्वतिशयान्विते ।
वीर्यापि, साध्वसे भीतिर्भीर्भिया भयमप्यथो ॥११८॥
भयङ्करे भीम-भीष्मे डमरं डामरं तथा ।
उड्डामरमुड्डमरं, शान्तावुपशमः शमः ॥ ११९ ॥
शमथोऽप्यथ रोमाञ्चे पुलकः पुलसंयुतः ।
बाष्पेऽश्रुस्रू अस्रमश्रं, चित् तान्ता चेतना, मतौ॥१२०॥
धीर्धीदा प्रतिपत्तिश्च प्रतिपच्छेमुषी पुनः ।
तालव्यादिर्मूर्धन्यान्ता, लज्जायां स्यादपत्रपा ॥१२१॥
त्रपा ह्री ह्रीकया ह्रीका व्रीडा व्रीडो, मनःखिदि ।
सादाऽवसादौ, निद्रायां तन्द्रिस्तन्द्रीश्च तन्द्रया॥१२२॥
तन्द्र्यमी चत्वारः शब्दाः स्युर्मोहाऽऽलस्ययोरपि ।
औत्सुक्य उत्कण्ठौत्कण्ठ्ये, आकारस्य तु गूहने ॥ १२३ ॥

---

१ अश्रु., अस्रुश्च ।

कुटारिका क[1]टिकाऽवाद्, ह्लादे मोदः प्रमोदयुक् ।
मुदाऽऽमोदौ प्रमदश्च संमदोऽपि मदो मुदा ॥ १२४ ॥
हर्ष-प्रहर्ष-हरिषा आनन्दानन्दथू समौ ।
गर्वेऽभिमान-मानौ च विस्मयः स्मय इत्युभौ ॥१२५॥
[2]तद्विशेषेऽहंपूर्वा-पूर्विका-प्रथमिकाऽग्रिकाः ।
व्यायामे तु क्लम-क्लमी परिश्रम-श्रमावपि ॥ १२६ ॥
चिन्तायां चिन्तिया ध्यानं ध्याम नान्तं नपुंसके ।
प्रतिचिकीर्षारूपे तु ध्याने मर्ष आमर्षकः ॥१२७॥
चित्तस्थैर्ये मनस्कारो भवेद् मनसिकारयुक् ।
संभ्रमे त्वरया तूर्णिस्त्वरिस्तर्के वितर्ककः ॥ १२८ ॥
संवेगावेगावूहेहे[3] परामर्शो विमर्शनम् ।
मृत्यौ मृतिः सर्वगे मरि-मारी मरकोऽपि च ॥१२९॥
नटे भारत-भरतौ तथा भरतपुत्रकः ।
स्त्रीवेषधारकनटे भ्रकुंसः सभ्रुकुंसकः ॥ १३० ॥
भ्रूकुंसश्च भ्रूकुंसोऽपि, केलीकिलो विदूषके ।
केलिकिलो वासन्तिक-वसन्तकौ च, हासिनि ॥१३१॥
केलिकिलः कैलिकिलो, विलासिनि जने पुनः ।
हेलिहिलो हैलिहिलः, आर्ये मारिष-मार्षकौ ॥ १३२ ॥
[4]चेटी-नीचा-सखीह्वाने हण्डे हञ्जे हलाव्ययाः ।

---

१ अवकटिकेत्यर्थः । २ गर्वविशेषे अहंपूर्वा, अहंपूर्विका, अहंप्रथमिका, अहमग्रिका चेत्यर्थः । ३ ऊह ईहा च । ४ चेट्याः, नीचायाः सख्याश्च ह्वाने यथाक्रमं हण्डे, हञ्जे हला चेति ।

अत्तिकाऽप्यन्तिका ज्येष्ठभगिन्यां, मातरि स्मृता॥१३३॥
अम्बिकाऽप्यंबिका, भट्टारक-भट्टौ तु पूज्यगात् ।
नाम्नः प्रयोज्यौ प्रायेण नाट्योक्तौ नाट्यवाचकाः ॥१३४॥

इति वादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्रशिष्यलेशेन वाचनाचार्यसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदनाममालायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

पुंसि पूरुष-पुरुषौ पुलषो ना नरोऽपि च ।
मनुष्यो मानुषो मर्त्यो मर्तोऽपि, बालिशः शिशौ ॥१॥
बालः [1]क्षीरात् कण्ठः पश्च स्तनयः संस्तनन्धयः ।
कुमार-कुमरौ दह्र-दहरावथ शैशवे ॥ २ ॥
बाल्यवद् बालिमा पाकं पाकिमा [2]नौ, वयस्यके ।
युवा युवानस्तरुणस्तलुनश्चाथ यौवनम् ॥ ३ ॥
यौवनिकापि तारुण्ये, स्थविरे तु जरन् जरी ।
जरन्तश्च जीन-जीर्णावतिवृद्धे दशम्ययम् ॥ ४ ॥
दशमीस्थोऽथ संस्तान्तः प्राज्ञो ज्ञः प्रज्ञकः कविः ।
कवी स्त्री कविता काव्यो वैदुषो विदुषस्तथा ॥ ५ ॥
विद्वांश्च शूरि-सूरी तु सूर्येऽपि, बुद्धयुग् बुधः ।
प्रवीणे निष्ण-निष्णातौ नदीष्णः कृतकृत्यकः ॥६॥

---

१ क्षीरकण्ठः, क्षीरपश्चेत्यर्थ. । २ पुंल्लिङ्गः ।

कृती कृतार्थश्च विज्ञोऽभिज्ञो वैज्ञानिकोऽपि च ।
विदग्धे छेक-च्छेकालौ छेकिलश्च, कलाविदि ॥ ७ ॥
कलाज्ञश्च कलज्ञोऽपि, क्षुण्णः संस्कृतवाचकः ।
तृतीयवर्गप्रान्त्याप्तो, वक्नुर्वग्नु-वचक्नुकौ ॥ ८ ॥
वाग्मिनि स्यात्, वक्तारि तु वदावद-वदौ समौ ।
अवाक्श्रुतावेडमूकानेडमूकावनेडकः ॥ ९ ॥
कलमूकश्चान्ध-शठ-मूर्खवाच्यपि संमतः ।
सतामनेडमूकश्चाऽस्फुटवाचि तु काहलः ॥ १० ॥
लोहलोऽपि जड-कडौ, ज्ञायके विदुरस्तथा ।
विन्दुस्त्रि[1]क-तुर्यवर्गमध्यौ कटुर-कद्दरौ ॥ ११ ॥
अत्यन्तकुत्सिते, क्षिष्णुर्णान्तो निराकरिष्णुके ।
प्रियंवदे शक्नु-शक्लौ वदान्यश्च वदन्ययुक् ॥ १२ ॥
दानशीले[2]ऽप्यमू, मूर्खे बालिशो बाडिशो जडः ।
जलो मुहेर-मुहिरावा[3]योऽयःपूर्वशूलिकः ॥ १३ ॥
भवेद् राभसिके, लोकप्रीणके तु पृण-प्रिणौ ।
प्रीणश्च लो[4]कंपूर्वाः स्युः, परायत्ते प[5]रात्परौ ॥ १४ ॥
वश-वन्तौ गृह्यकश्च गृह्या-ऽऽगृह्यकसंयुतः ।
नायके नेत्र-नेताराविडी[6]श ईश्वरस्तथा ॥ १५ ॥

---

१ तृतीयवर्गस्य टकारः, चतुर्थवर्गस्य दकारश्च मध्ये ययोरेतादृशौ कटुर-कद्दरावित्यर्थः । २ वदान्य-वदन्यौ । ३ आयोऽयःशब्दौ पूर्वौ यस्य तादृशः शूलिकशब्द आयःशूलिक अयःशूलिकश्चेत्यर्थः । ४ लोकम्पृणः, लोकाम्प्रिणः, लोकम्प्रीणश्चेत्यर्थः । ५ परवश , परवांश्चेत्यर्थ. । ६ ईड्, तालव्यशान्तः ।

पति-पाती ऋज-रिजाविडीडौ डान्तिमावुभौ ।
ह्रस्व-दीर्घादी[1] प्रभुयुग् विभुश्चाप्यथ वेतने ॥ १६ ॥
भृति-भृत्ये भर्म भर्मण्या कर्मण्याऽथ भारिके ।
भारवाड् भारवाहश्चाप्यथो वार्तावहे जने ॥ १७ ॥
वैवधिको विवधिको वीवधिकोऽथ भारके ।
भरो विवधो वीवधः स्यादथो भारयष्टिका ॥ १८ ॥
विहङ्गिका विहङ्गिमा, विक्रान्ते शूर-सूरकौ ।
कातरे भीरुको भीरुर्भीलुकस्त्रस्नु-त्रस्तकौ ॥ १९ ॥
भृशाकुले समुत्पिञ्ज उत्पिञ्जल-कपिञ्जलौ ।
अथो महेच्छेऽनुदार उदारोदात्तकावपि ॥ २० ॥
दयालौ तु कृपालुः स्यात् कृपारुरनुकम्पने ।
कारुण्यं करुणा हिंस्रे हिंसीरोऽपि, निबर्हणे ॥ २१ ॥
विशारणं विशरणं निर्वासन-प्रवासने ।
उद्वासनं, वधार्हे तु शैर्षच्छेदिकसंयुतः ॥ २२ ॥
शीर्षच्छेद्यो, मृते प्रेत-परेतौ, तदर्हेऽर्पणे ।
तदर्थे चौर्ध्वदेहिकमौर्ध्वदेहिकमित्यपि ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वदैहिकमप्यग्न्याधाने[2] तु मृतदाहगे[3] ।
चिति-चित्या-चिताः प्रोक्ताः, ऋजौ तु प्राञ्जलोऽञ्जसः ॥ २४ ॥
अनृजौ तु शठः शण्ठो, धूर्ते व्यंशक-व्यंसकौ ।
शठ-शण्ठौ च षण्ढेऽपि, जालिके मायि-मायिकौ ॥ २५ ॥

---

१ ह्रस्वदीर्घावादी ययोस्तौ डकारान्तौ ड्ड् ईड् चेत्यर्थः । २ अधिकरणे क्त । ३ मृतदाहं गच्छतीति मृतदाहगस्तस्मिन्, अग्न्याधानविशेषणमिदम् ।

मायावी, दाण्डाजनिको दण्डाजनिक इत्यपि ।
मायायां शठता-शाठ्ये, व्याजे लक्ष्यं तु लक्षयुक् ॥२६॥
संख्यायामपि, पिशुने मत्सरो मत्सरी खलः ।
प्रखलः खुल्लकः क्षुल्लः क्षुद्रकः क्षुद्रसंयुतः ॥ २७ ॥
कौलीने वादिको जाते जातो जातात्परो मतः ।
तस्करे चोरटश्चोर-चौरौ पाटच्चरान्वितः ॥ २८ ॥
पटच्चरश्चौरकर्म चौर्यं चोरिका स्तेनवत् ।
स्तेयं स्तैन्यं, हृतधने लोप्त्रं लोत्रं च लोद्रकम् ॥२९॥
मन्दे त्वलस आलस्यश्चतुरे दक्ष-दक्षिणौ ।
उष्णकोष्णौ, दातरि तु स्यादुदारोऽनुदारयुक् ॥ ३० ॥
बहुप्रदे स्थूललक्षः स्थूललक्ष्योऽपि यान्तिमः[1] ।
दानेंहतिरंहितिश्च प्रादेशन-प्रदेशने ॥ ३१ ॥
निर्वापणं निर्वपणं, याचके तु वनीपकः ।
वनीयक-वनबकौ, प्रार्थनायां तु याचना ॥ ३२ ॥
याञ्चैषणाऽध्येषणापि भवितरि भविष्णुयुक् ।
भूष्णुर्भविष्यति भवी भाव्यथो स्यात् प्रसारिणि ॥३३॥
विसारी च विसृमरो विसृत्वरयुतो मतः ।
लज्जाशीले तु लज्जालुर्लज्जूः स्यात्, क्षमिता क्षमी ॥३४॥
क्षन्ता सहिष्णुः सहने, ईर्ष्यालुः कुहने[2] स्मृतः ।
ईर्ष्युश्च, क्रोधने क्रोधी, बुभुक्षायां तु रोचकः ॥३५॥

---

१ यकारान्त इत्यर्थः । २ ईर्ष्यावति ।

रुचिः क्षुधा-क्षुधौ, तृष्णक् तृषिते तृष्णकोऽपि च ।
क्षुदसहे क्षुधारुः स्यात् क्षुधालुः, शीतकाऽसहे ॥ ३६ ॥
शीतारुश्च सशीतालुः, पिपासायां तृषा-तृषौ ।
तृष्णा-तर्षौ च, लिप्सायां [1]त्रयोऽन्त्या अपि, भक्षके॥३७॥
आशितश्चाशिरो, भक्ते कुरुः कूरं च दग्धिका ।
भिस्साटा भिस्सटा भिस्सा, दधिसर्वरसाग्रके ॥३८॥
दधिमण्डं मण्डमपि, भक्तमण्डे तु [2]प्रोङ्स्रवः ।
नि[3]प्रात् स्रावश्च, श्राणायां विलेपी च विलेपिका ॥३९॥
विलेपनी विलेप्याऽपि काथिका क्वथिकाऽपि च ।
तरलं तरला, सूपे सूदोऽप्यथ तिलान्नके ॥ ४० ॥
कृसर-त्रिसरौ पुंस्त्री, पिष्टके पूप-पूपकौ ।
पूपिकायां पौलि-पौल्यौ पूलिका पोलिकापि च ॥४१॥
पूपली चेषत्पक्के त्वभ्यूषाऽभ्योषाऽभ्युषास्त्रयः ।
निष्ठानोऽस्त्री तेमने स्यात्, सठः पत्रफलादिके ॥४२॥
शाकं साकं हरितके, करम्भो [4]दधिसक्तुषु ।
करम्बोऽपि, घार्तिके तु पूरः स्याद् [5]घृत-पिष्टतः ॥४३॥
घृतवरोऽवसेक्मि वटको वटसंयुतः ।
[6]स्नेहभृष्टतण्डुलेषु भरुजी भरुजापि च ॥ ४४ ॥

---

१ तृडादयस्त्रयः शब्दा लब्धुमिच्छायामपीत्यर्थः । २ प्रस्रवः, आस्रवश्च । ३ निप्रशब्दाभ्यां परः स्रावशब्द, निस्राव-प्रस्रावाविति यावत् । ४ दधिप्रधानेषु सक्तुष्वित्यर्थः । ५ घृतपूर, पिष्टपूर इत्यर्थः । ६ स्नेहैर्घृतादिभिः सह भृष्टेषु भर्जितेषु तण्डुलेषु ।

मर्मराले पर्पटश्चपटः, पृथुके [1]चेः पुटः ।
चिपिटश्चिपिटिका शर्करायामुपला सिता ॥ ४५ ॥
सितोपला मधुधूलौ खण्डो वर्गद्वितीयखः ।
फाणिते स्यात्तु मत्स्याण्डी मत्स्याण्डिश्च मत्स्यण्ड्यपि॥४६॥
मत्सण्डी [2]खण्डतो योज्या शर्करा सर्करापि च ।
शिखरण्यां रसाला स्याद् रसिता मार्जितायुता ॥४७॥
मर्जिता, मुद्गादिरसे यूर्यूषस्त्रिषु जुषयुक् ।
दुग्धे गव्यं गोरसश्च रसोत्तमरसे समे ॥ ४८ ॥
क्षीरस्य विकृतौ कूर्चिः कूर्चीका कूचिकान्विता ।
कूर्चिकापि किलाटी स्यात् किलाटा च किलाटयुक्॥४९॥
द्रप्स-द्रप्स्ये दध्न्यघने, हविष्य-हविषी घृते ।
रसायन-गोरसौ द्वौ घोले, तक्रे त्वरिष्टयुक् ॥ ५० ॥
रिष्टमौदश्वितौदश्वित्के संस्कृत उदश्विति ।
पिच्छिले विजलं प्रोक्तं विजिलं विज्जलं विजम् ॥५१॥
विजेविलं विजिपिलमारनाले तु काञ्चिकम् ।
काञ्जिकं च सुवीराऽऽम्लं सौवीरं [3]चाभितः षुतम् ॥५२॥
कुल्माषाभिषुतं चैव कुल्माषं [4]चार्धराद्धके ।
माषादौ तु कुल्माषः स्यात् कुल्मासश्चाप्युपस्करे ॥५३॥
दन्त्य-तालव्य-मूर्द्धन्यमध्यः स्याद् द्वेषवारकः ।
तिन्तिडीक-तन्तिडीके चुक्रे पक्षण्यपि स्मृते ॥५४॥

---

१ चिपुट इत्यर्थः । २ खण्डशर्करा, खण्डसर्करा । ३ अभिपुतम् ।
४ अर्धपक्के माषादावित्यस्य विशेषणमिदम् ।

राजिकायामासुरी स्यादसुरी च [1]क्षुधा-क्षतात् ।
परोऽभिजननः शब्दो योज्यते शब्दवेदिभिः ॥ ५५ ॥
कुस्तुम्बुरु[2]र्वाध्युकारस्तस्मिन् धान्यं च धान्यकम् ।
धन्या धन्याकं धान्याकं धानेयक-धनीयके ॥ ५६ ॥
धनकोऽथ कोलके स्याद् मरीचं मरिचं तथा ।
ऊषणं ह्युषणं विश्वा शुण्ठी शुण्ठिश्च, पिप्पली ॥५७॥
उषणा स्यादूषणापि, [3]कृष्णा च कृष्णतण्डुला ।
गजपिप्पल्यां वशिरो वसिरः, सर्वग्रन्थके ॥ ५८ ॥
ग्रन्थकं शिरोऽनादन्तः, क्ली सान्तं चटकाशिरः ।
[4]व्योषे त्रेः कटु-कटुके, अजाजी जीर-जीरकौ ॥ ५९ ॥
जीरणो जरणः कणः जीरकः कृष्णजीरके ।
सुषवी दन्त्य-मूर्धन्य-तालव्यान्तर्गता पृथुः ॥ ६० ॥
पृथ्वी उत्कुञ्चिका चोपकुञ्चिकाप्यथ हिङ्गुनि ।
वाल्हीकं वाल्हिकं, जग्धौ खादनं खदनं घसिः ॥६१॥
निघसोऽपि विष्वाणाऽवष्वाणौ जमन-जेमने ।
ग्रासे गुडेरक-गुडौ गुडेरोऽपि गडोलयुक् ॥ ६२ ॥
गण्डोलः कवलोपेतः कवकः, सुहिते पुनः ।
आघ्राता-ऽऽघ्राणकौ, भुक्तत्यक्ते फेला च फेलियुक् ॥६३॥
मांसाशिनि शाष्वलः स्याच्छौष्कलः शाष्कलिस्तथा ।

---

१ क्षुधाक्षतशब्दाभ्यां परोऽभिजननशब्द. क्षुधाभिजननः क्षताभिजनन इति । २ वार्धिप्रमिताः, चत्वार इत्यर्थः । ३ तिक्तपिप्पली । ४ शुण्ठिमरीच-पिप्पलीनां युगपद्वाचकौ त्रिशब्दात्परौ कटु-कटुकशब्दौ ।

मौष्कुलिर्मौष्कुलो, लिप्सौ लोलुपो लोलुभोऽपि च ॥६४॥
लोलोऽपि गर्धनो गृध्नु-गृध्नौ चेहेह ईहने ।
कामश्च कामना, धृष्टो धृष्णुः स्याद् धृषणजा सह॥६५॥
शुभंयुः शुभसंयुक्ते शुभंयश्चाप्यहंकृति ।
अहंयोऽहंयुसंयुक्तः, कामुके कामि-कामिनौ ॥६६॥
कामनः कमनः कम्रः कम्रः कामितापि च ।
कामयिताऽभिक-र्भीकावन्तर्दुर्विपरो मनाः ॥ ६७ ॥
विचेतस्याभिशस्ते तु स्यादक्षारित-क्षारितौ ।
तिरस्कारे परीभावः परापर्यभितो भवः ॥ ६८ ॥
न्यक्कारः सनिकारः स्यात्, जागरूके तु जागरी ।
जागरिता, जागरणे जागर्या जागरस्तथा ॥ ६९ ॥
जागरा जाग्रिया, शङ्की संशयालुर्भवेदयम् ।
सांशयिको, दक्षिणार्हे दक्षिण्यो दक्षिणीयकः ॥ ७० ॥
दण्डिते दाप्यतः प्रोक्तो दायितोऽपि तथोच्यते ।
अर्च्ये प्रतीक्ष्यो निर्योऽपि, पूजिते त्वपचायितः ॥ ७१ ॥
अपचितोऽथार्हणायां पूजा पूज्याऽथ पीनके ।
बहुलो बहलः स्थूर-स्थूलौ पीवा सपीवरः ॥ ७२ ॥
मांसलांसलौ निर्दिग्धे, कृशे शात-शितौ स्मृतौ ।
तीक्ष्णेऽप्येतौ, बृहत्कुक्षौ तुन्दी तुन्दिक-तुन्दिलौ ॥७३॥
तुन्दिभोऽप्युदरिकश्चोदरिलोदरिणौ समौ ।

---

१ अन्तर्मना., दुर्मना., विमनाः । २ पराभवः, परिभवः, अभिभवः ।

अनासिके विख-विखू विग्रोऽपि, नतनासिके ॥ ७४ ॥
अवाद् भ्रट-टीट-नाटा नाशायां तन्नतावपि ।
खरनासे खरणसः खरणाः, खुरसदृग्नसि ॥ ७५ ॥
खुरणाः स्यात् खुरणसः, श्रोणे पङ्गुः सपङ्गुलः ।
स्यात् खल्वाटे तु खलति-खलतावल्पकायके ॥७६॥
पृश्नि-पृष्णी गडुले तु न्युब्ज-कुब्जौ, कुहस्तके ।
कुणि-कूणी, ह्रस्वकरपादे खर्वो निखर्वयुक् ॥७७॥
ह्रस्वशाखे वामनश्च वामा नान्तो, द्विनम्रके ।
वण्डो दन्त्योष्ठ्यवादिः स्यादल्पमेढ्रेऽपि, खञ्जके ॥७८॥
खोड-खोरौ च खोटोऽपि, पोगण्डो विकलाङ्गके ।
अपोगण्डोऽप्यूर्ध्वजानावूर्ध्वज्ञोर्ध्वज्ञकौ समौ ॥ ७९ ॥
विलजानौ प्रज्ञुः स्यात् प्रज्ञोऽपि, युतजानुके ।
संज्ञु-संज्ञौ च सर्वत्र जञसंयोग उच्यते ॥ ८० ॥
वलियुक्ते वलिनः स्याद् वलिभः, शस्तकेशके ।
केशवः केशिकः केशी, तुण्डिलो वृद्धनाभिके ॥८१॥
तुण्डिभस्तुन्दिलोऽभ्यान्ताऽभ्यमितौ ग्लान-ग्लास्नुकौ ।
व्याधिते, कच्छुरे तु स्यात्पामनः पामरस्तथा ॥८२॥
सातिसारेऽतिसारक्यतीसारकी, कफान्विते ।
श्लेष्मणः श्लेष्मलः, क्लिन्ननेत्रे तद्वाति पिल्लयुक् ॥८३॥
चिल्लश्चुल्लोऽपि, मूर्ते तु मूर्च्छालो मूर्च्छितोऽपि च ।

१ अवभ्रट, अवटीटः, अवनाट इति ।

पित्ते पलाग्निः पललज्वरोऽथ खेटयुक् खटः ॥ ८४ ॥
वलासो दन्त्य-तालव्यप्रान्तकः कथितो बुधैः ।
कफे, व्याधौ रोग-रुजौ रुजाऽप्यामय आमकः ॥ ८५ ॥
अमः, क्षये राजयक्ष्मा यक्ष्मा जक्ष्मापि नान्तकः ।
जक्ष्म-यक्ष्मावदन्तौ द्वौ, क्षवे क्षुत क्षुतमप्यथ ॥ ८६ ॥
क्षवथौ काशः कासोऽपि, खसे पामा तु पामया ।
कच्छूः कच्छुः स्त्रियां सर्वे, खर्ज्वां कण्डूयनं मतम् ॥८७॥
कण्डूः कण्डूति-कण्डूये, व्रणे रुषो रुषा सह ।
ईर्मोऽस्त्रियामीर्म नान्तं, गण्डे विस्फोट-स्फोटकौ ॥८८॥
पिटकः पिटका तद्वत्पिटकं च, किलासके ।
सिध्म-सिध्मे, कुष्ठभेदे दर्द्रुर्दर्द्रूश्च दद्रुयुक् ॥ ८९ ॥
दद्रूर्दर्द्रूश्च, कोठके मण्डलकं च मण्डलम् ।
हृल्लासे हिक्का हेक्कापि, पीनसे स्यादपीनसः ॥ ९० ॥
आपीनसः प्रतिश्यायः प्रतिश्या, श्वयथौ पुनः ।
शोफ-शोथौ, छर्दने तु च्छर्दिश्छर्दी प्रच्छर्दिका ॥९१॥
वमनं वमि-वमथू, कुरण्डस्त्वण्डवर्धने ।
कूरण्डोऽपि, प्रमेहे तु मेहोऽपि च, चिकित्सके ॥ ९२ ॥
आयुर्वेद्यायुर्वेदिको भिषग्-भिषज-भिषणजाः ।
जायौ भेषज-भैषज्ये उपचारश्चिकित्सने ॥ ९३ ॥
उपचर्यापि, सत्कृत्यालंकृतस्वकनीदये ।
कूकुदः कूपदश्चाऽऽपदापदे विपदा विपद् ॥ ९४ ॥
विपत्तौ, कृच्छ्रकृच्छ्ये तु समौ दूडाभ-दूडभौ ।

समर्धुकस्तु वरदे स्यात् समर्धक इत्यपि ॥ ९५ ॥
सदस्ये तु पारिषद्य-पार्षद्यावथ संसदि ।
परिषत्-पर्षदौ तुल्ये समज्या च समाजयुक् ॥ ९६ ॥
आस्थानमास्था, दैवज्ञे नैमित्तिको निमित्तवित् ।
नैमित्तोऽपि च, मौहूर्तो मौहूर्तिकेऽथ लेखके ॥ ९७ ॥
लिपिकरो लिविकरोऽक्षरन्यासे लिपिर्लिविः ।
मषी-मस्यौ मलिनाऽप्सु, कितवे त्रितयं स्मृतम् ॥९८॥
धार्तो धूर्तोऽक्षधूर्तश्च, दुरोदर-दरोदरे ।
द्यूतेऽथाऽक्षे पाशकः स्यात् प्रासकः शारितः फलम्॥९९॥
फलकोऽष्टापदे शारिः शारः खेलनिकोच्यते ।
व्यालग्राह्यहितुण्डिक आहितुण्डिक इत्यपि ॥ १०० ॥
मनोजवस्ताततुल्ये मनोजवसकोऽपि च ।
क्षेमंकरो रिष्टतात्यरिष्टताती तथाऽऽस्तिके ॥ १०१ ॥
श्राद्ध-श्रद्धालू च, सहे प्रभविष्णुः प्रभूष्णुयुक् ।
शक्त-शक्तावसामर्थ्यजीवके चानवास्थिते ॥ १०२ ॥
चत्वारोऽमी पराः कर्णात् टिरिटिरि-ष्टिरेष्टिरा ।
चुरुचुरु-श्चुरुचुरा, शिथिलः शिथिरः श्लथे ॥ १०३ ॥
स्थित ऊर्ध्वंदमश्चोर्ध्वो निर्वकारो वकारवान्[1] ।
ऊर्ध्वंदमस्तद्भवे तु ऊर्द्धाद् दमिक दामिकौ ॥१०४॥
ऊर्ध्वंदमिकोऽप्यध्वगे तु स्यादध्वन्योऽध्वनीनवत् ।
गन्तु-गान्तू पथिकश्च पान्थः, शम्बल-सम्बले ॥ १०५ ॥

---

१ वकाररहितस्तत्सहितश्च ऊर्ध्वः, ऊर्ध्वश्चेत्यर्थः ।

पाथेये, जङ्घाकरे तु जङ्घाकरिक जाङ्घिकौ ।
त्वरिते जवी च जवनः सहायेऽभ्यनुतश्चरः ॥ १०६ ॥
अनुगाम्यनुगश्चापि सेवायां स्यादुपासना ।
उपास्त्युपेता चोपास्या परेश्चैषणमेषणा ॥ १०७ ॥
पत्तौ पदाति-पादातौ पादातिक-पदातिकौ ।
पदकः पदगः पद्गः पादाविक-पदाजिकौ ॥ १०८ ॥
प्रष्ठे सरोऽग्रेऽग्र-पुरः-परतो गम-गामि-गाः ।
पुरस्तः, आवेशिके तु स्तः प्राघूर्णक-प्राघुणौ ॥१०९॥
अतिथ्योऽतिथिरातिथ्य आङ्परौ गान्तु-गन्तुकौ ।
आवेशिक आतिथेय्यातिथेयातिथ्यानिःस्वनाः ॥११०॥
ग्रामे भवे तु ग्रामीण-ग्रामीणौ ग्राम्य इत्यपि ।
ग्रामेयकश्च, लोके तु जनो जनपदस्तथा ॥ १११ ॥
देवलोके देवविशा देवविद् वाऽभिजातके ।
जात्याभिजौ कुलीनश्च कुल्य-कौलेयकौ समौ ॥११२॥
महाकुलीनसहितौ माहाकुल-महाकुलौ ।
गोत्रोऽन्वयोऽन्ववायश्च संतानः संततिस्तथा ॥ ११३ ॥
स्त्रियां महेला महिला मेहला च महेलिका ।
वामिर्वामा जोषा योषा स्याद् योषिदपि योषिता॥११४॥
स्याद् मत्तकासिनी मत्तगामिन्यां मत्तकाशिनी ।
स्त्र्यलङ्कारे कुट्टुमितं ह्युकारं, कन्यका कनी ॥११५॥
कुमार्यां, मध्यमवयःस्त्रियां स्यात् तरुणी तथा ।
तलुनी, युवतिश्चोक्ता युवत्याद्यवयःस्त्रियाम् ॥११६॥

सुवासिनी स्ववासिनी वधूटी वध्वटीति च ।
चिरिण्टी स्याच्चिरण्टी च चरिण्टी सचरण्टिका ॥११७॥
पत्न्यां सधर्मिणी सहधर्मिणीगृहिणीगृहाः ।
कलत्रं कडत्रं दारः[1] पुंसि वा भूम्नि दारया ॥ ११८ ॥
जनिर्जनी कुटुम्बिन्यां स्यात् पुरन्ध्रिः पुरन्ध्र्यपि ।
स्नुषायां तु वधूयुक्ता वधूटी च जनिर्जनी ॥ ११९ ॥
कुलस्त्रियां तु कुलतो बालिका पालिकाऽपि च ।
कान्तायां प्रेयसी प्रेष्ठा षटकार-ठकारभाक् ॥ १२० ॥
प्रिया, कान्ते प्रियः प्रेयान् प्रेष्ठष्ट-ठद्वयान्वितः ।
वरो वरयितोद्वाहे विवाहे यम-यामकौ ॥ १२१ ॥
उपात्, जायापत्योस्तु जम्पती दम्पती स्मृतौ ।
द्वित्वे, जस्यती दस्यती प्रायो वेदे प्रयोजितौ ॥ १२२ ॥
जित्वरीवाचकौ पूर्वावेकत्वादावुदाहृतौ ।
हरणे तु सुदायः स्याद् दायो युतक-यौतकौ ॥ १२३ ॥
यौतुकः, परगेहस्था स्वायत्ता शिल्पजीविनी ।
सैरन्ध्री चापि सेरन्ध्र्यथावरोधनप्रेष्यिका ॥ १२४ ॥
असिक्निका स्यादसिक्नी, दूत्यां दूतिरपि स्मृता ।
प्राज्ञी प्रज्ञा प्रजानत्यामाचार्यानी नृयोगके ॥ १२५ ॥
आचार्या, मातुलानी च मातुल्यपि तथा मता ।
उपाध्यायान्युपाध्यायी, क्षत्रियाणी[2] स्वतो भवेत् ॥१२६॥

१ दारः पुंलिङ्गः, बहुवचनान्तः, एकवचनान्तश्चेत्यर्थः । २ धवयोगं विनेत्यर्थः ।

क्षत्रिया स्यादुपाध्याय्युपाध्यायाऽऽर्याणिका पुनः ।
आर्या पुनर्भ्वो दिधिषूर्दिधीषुरपि तद्भवे ॥ १२७ ॥
दिधिषुर्दिधिषूर्विप्रे त्वग्रतो दिधिषुर्मतः ।
दिधिषूरप्यसत्यां तु वर्षणी धर्षणीति च ॥ १२८ ॥
पांशुला पांसुलाऽथ स्यात् पतिः पत्नी च जीवतः ।
पतिवत्न्यां, निर्वीरा च वीरा पति-सुतोज्झिता ॥१२९॥
भिक्षुकी भिक्षुणी मुण्डा श्रमणा श्रवणाऽपि च ।
गणिकायां वेश्या वेष्या पण्याङ्गना पणाङ्गना ॥१३०॥
कुट्टन्यां शम्भली दन्त्य-तालव्यादिर्मता बुधैः ।
कुम्भदास्यां पोटा वोटाऽवस्त्रनार्यां तु नग्निका ॥१३१॥
नग्ना कोटवी कोट्टवी, ऋतुमत्यां तु पुष्पिता ।
पुष्पवती चाविरवी निष्पुष्पायां तु निष्कला ॥१३२॥
निष्कल्यपि च स्त्रीधर्मे आर्तवं ऋतुसंयुतम् ।
रजः सान्तं रजोऽदन्तो ना गुणेऽप्यथ मैथुने ॥१३३॥
सुरतं स्याद् रति-रते पशोर्धर्म-क्रिये स्मृते ।
जभनं यभनं, गर्भवत्यां गुर्वी च गुर्विणी ॥ १३४ ॥
प्रसूतायां विजाताख्या प्रजाताप्यथ भ्रूणके ।
वृधसानो वर्धसानो गरभो गर्भ इत्यपि ॥ १३५ ॥
दोहदं दौहृदं श्रद्धा, पुत्र्यां तु स्यात स्तनन्धर्या ।
स्तनन्धया सूनुः सुतापत्ये, पुत्रेऽपि तोककम् ॥१३६॥
तुगपत्ये, भ्रातृपुत्रे भ्रातृव्यो भ्रात्रीयोऽपि च ।
पुत्रपुत्रे पौत्रस्तस्य युवापत्ये पुनः स्मृतः ॥ १३७ ॥

पौत्रायण एवं पुनर्भूर्नानान्द्रो दुहितृवत् ।
पौनर्भव-पौनर्भवायणौ, नानान्द्र इत्यपि ॥ १३८ ॥
नानान्द्रायणो, दौहित्रो दौहित्रायणकस्तथा ।
पैत्र्यां नप्ता भवेद् नप्त्री स्यात् पितृष्वसुरात्मजे ॥१३९॥
पितृष्वसेयवत्पैतृष्वस्रीयो, जननीस्वसुः ।
पुत्रे तु मातृष्वस्रीयस्तद्वन्मातृष्वसेयकः ॥ ॥१४० ॥
दास्याः सुते तु दासेय-दासेरौ च, नटीसुते ।
नाटेय-नाटेरौ, पुत्रे बन्धक्या बान्धकेयवत् ॥ १४१ ॥
बान्धकिनेयश्च, कौलटेरः स्यात् कौलटेयवत् ।
भिक्षुसत्याः सुते कौलटेय-कौलटिनेयकौ ॥ १४२ ॥
स्वजाते त्वौरसौरस्यौ, भवेद् गोलश्च गोलकः ।
मृते पत्यौ जारजोऽथ भ्रातरि स्यात्सहोदरः ॥ १४३ ॥
समानोदर्य-सोदर्य-सोदराः, ज्येष्ठभ्रातरि ।
अग्रजोऽग्रियाऽग्रिमकौ स्यात् कनीयांश्च कन्यसः ॥१४४॥
यविष्ठोऽपि यवीयांश्च कनिष्ठे सोदरे समाः ।
ज्येष्ठ-कनिष्ठ-यविष्ठास्त्रिकवर्गेद्वितीयकाः ॥ १४५ ॥
स्यालस्तालव्य-दन्त्यादिः पत्न्या भ्रातरि कथ्यते ।
देवृ-देवर-देवानः स्युः पत्युरनुजे, स्वसा ॥ १४६ ॥
जानिर्यानिः कुलस्त्री च भग्नी स्याद् भगिन्यन्विता ।
पत्युः स्वसरि ननन्दा ननान्दा नन्दनीत्यपि ॥१४७॥
पत्नीकनिष्ठभगिन्यां श्याली शाली च, खेलने ।
परिहासः परीहासः कुर्दनं कूर्दनं समौ ॥ १४८ ॥

किलः केलिश्च जनके बप्पो वप्रश्च तातयुक् ।
ततो जनयिता तद्वज्जनित्रोऽपि च, मातरि ॥१४९॥
अम्बाऽप्यब्बा जनयित्री जनित्री जननीयुता ।
जानी, पित्रोः स्मृतौ माता-पितरौ, मातरात्परौ ॥१५०॥
पितरः पितृशब्दश्च, ज्ञातौ स्वः स्वजनस्तथा ।
बान्धवो बन्धुरात्मीये स्व-स्वकीये; नपुंसके ॥ १५१ ॥
पण्डु-पाण्डौ शण्ठ-शण्ढौ तृतीयाप्रकृतिस्तथा ।
तृतीयप्रकृतिर्देहे कलेवरं कडेवरम् ॥ १५२ ॥
तनूः स्यात्तनु-तनुषी घनस्तद्वच्च भूघनः ।
गात्रं गान्त्रं मूर्तिमच्च मूर्तिः स्यात्, कुणपे शवः॥१५३॥
शवः सान्तं भवेत् षण्ढे, मूर्ध्नि मस्तक-मस्तिके ।
शिरः सान्तं स्मृतं क्लीबे शिरोऽदन्तो मतो नरि ॥१५४॥
चिकुरश्चिहुरः केशे ललाटस्याऽलके पुनः ।
भ्रमरकः स्याद् भ्रमरालको वेणिः प्रवेणियुक् ॥ १५५ ॥
केशन्यासे काकपक्षे शिखण्डक-शिखाण्डिकौ ।
वक्रस्त्रिषु च्छन्दस्यपि, दान्ते षण्ढे भषद् भसद्॥१५६॥
आमाशयस्थाने च, जघनेऽपि तुण्डि-तुण्डकौ ।
घनं घनोत्तमं भाले त्वलीकमलिकं तथा ॥ १५७ ॥
कर्णे श्रवणं श्रुतिवत् श्रवः श्रोत्रं च श्रौत्रकम् ।
नेत्रेऽक्ष्यऽक्ष्णं दृशि-दृशे दृग् लोचन-विलोचने ॥१५८॥
कनीनिकायां तारा स्यात् तारकाऽप्यर्धवीक्षणे ।
काक्षः कटाक्षो नेत्रस्य मीले मेष-मिषौ नितः ॥१५९॥

कालभेदेऽपि भ्रूविकारे भ्र-भ्रु-भ्रू-भ्रूतः कुटिः ।
भ्रूमध्ये कूर्च-कूपे कूर्पं नक्रे नस्नया नसा ॥ १६० ॥
नासा नस्या नासिका च नाशिका घ्राणमाघ्रया ।
घ्रा, दन्तवस्त्रे ओष्ठः स्यात् त्रिकवर्गद्वितीयवान् ॥१६१॥
ओष्ठप्रान्ते सृक्क नान्तं क्लीबं सृक्कमदन्तकम् ।
सृक्कणी सृक्कणिङ्यन्तेदन्ते सृक्कि नपुंसके ॥ १६२ ॥
इदन्तमेकैर्घद्वन्द्वं कयुग्ममपरैः स्मृतम् ।
सृक्कशब्देऽथ हन्वग्रसन्धौ स्याच्चिबुकं चिबुः ॥१६३॥
दंष्ट्रिकायां दाढिका स्याद् द्राढिका खादने पुनः ।
रदनो रदयुग्दंश-दशनौ मल्ल-मल्लकौ ॥ १६४ ॥
जिह्वायां रसना दन्त्य-तालव्यान्तर्गता रसा ।
रसमातृका रसज्ञा च रसिका रसनं तथा ॥ १६५ ॥
गले कण्ठः कण्ठी कण्ठं शब्द-समीपयोरपि ।
अंसे तु स्कन्धः स्कधश्च सान्तं क्लीबमुरोंसयोः ॥१६६॥
सन्धौ तु जत्रु षण्ढे स्यात् तकार-रेफयोगवत् ।
प्रवेष्टो दोर्दोषा बाहुर्बाहा बाहो भुजो भुजा ॥ १६७ ॥
भुजामध्ये कपोणिः स्यात् कफोणी च कफोणियुक् ।
कफणिः कफणी तद्वत्कुर्परः कूर्परोऽपि च ॥ १६८ ॥
प्रकोष्ठे वर्गद्वितीयः स्यात् कलाचिः कलाचिका ।
हस्ते करः करिर्हस्तमूले तु मणिबन्धवत् ॥ १६९ ॥
मणिः स्यात्करशाखायामङ्गुरी चाङ्गुरिस्तथा ।
अङ्गुलोऽङ्गुलिरङ्गुल्यां तर्जन्यां तु प्रदेशिनी ॥ १७० ॥

प्रदेशिनी प्रदेशिका, ज्येष्ठाङ्गुल्यां तु मध्यमा।
मध्या, ज्येष्ठा-कनिष्ठे द्वे टवर्गद्वितीयान्विते ॥ १७१ ॥
पुनर्नव-पुनर्भवौ करजे नखरस्त्रिषु।
नखोऽस्त्री तर्जन्यायत्तेऽङ्गुष्ठे त्वथ प्रदेशवत् ॥ १७२ ॥
प्रादेशोऽप्यायताङ्गुलौ हस्ते स्यात् प्रतलस्तलः।
तालिका-तालौ चपेटश्चर्पटश्चपटोऽपि च ॥ १७३ ॥
तद्द्वये योजिते सिंहतलः संहतलस्तथा।
तताङ्गुष्ठमध्याङ्गुलिमाने तालस्तलोऽपि च ॥ १७४ ॥
वितस्ति-खड्गमुष्ट्योश्च, कुञ्चिताङ्गुलिके करे।
प्रसृतः प्रसृतिश्चापि गण्डूषे चलुकश्चलुः ॥ १७५ ॥
चुलुको, निष्कनिष्ठे स्याद् हस्त आर्तिररत्नियुक्।
तिर्यक्प्रसारितबाह्वोर्व्यायामो व्याम-व्यामनी ॥१७६॥
वियामः, पृष्ठवंशे तु रीढको रीढयुग् मतः।
पृष्ठं वर्गद्वितीयाद्यसमुत्सङ्गेऽङ्को नपुंसके ॥ १७७ ॥
सान्तमङ्कोऽप्यदन्तो नाऽथोरोजोरसिजौ स्तने।
कुच-कूचौ, जठरे तु स्यात् पिचण्डः पिचिण्डयुक्॥१७८॥
तुन्दं तुन्दिः कुक्ष-कुक्षी, यक्कि कालेय-कालके।
कालखण्डं कालखञ्जं, गुल्मे प्लीहा प्लिहा तथा ॥१७९॥
नान्तौ, प्लीहा चाबन्तोऽपि, मध्ये मध्यम इत्यपि।
विलग्नावलग्नौ सर्वे पुंक्लीबाः, रसनापदे ॥ १८० ॥
कटीरं च कटि-कटी-कटाः श्रोणी च श्रोणियुक्।
वलित्रयसमाहारे त्रिवलिस्त्रिवली तथा ॥ १८१ ॥

त्रिकपार्श्वगर्तयोस्तु कुकुन्दरे कुकुन्दुरे ।
युतौ स्फिचौ स्फिजौ चान्तौ जान्तौ, स्यात्स्मरमन्दिरे।१८२।
योनिर्योनी च, पुंश्चिह्ने शेपः शेफश्च सान्तगे ।
शेप-शेफौ च शेवश्च त्रयोऽदन्ता बुधैः स्मृताः ॥१८३॥
लाङ्गूलं शङ्कु लङ्गूलं, मुष्क आण्डाण्डकौ नरि ।
अण्डं पेलं पेलकोऽप्यथोरुरूरूश्च सक्थनि ॥ १८४ ॥
जङ्घायां तु टङ्क-टङ्गौ खनित्रेऽपि च तौ मतौ ।
पादग्रन्थौ कुल्फ-गुल्फौ घुटिको घुण्ट-घुण्टकौ ॥१८५॥
घुटः सर्वेऽपि पुंस्त्रीगाः, चरणे चलनः क्रमः ।
क्रमणः पाद-पदौ पात् पत्-पदे अंह्रिरङ्घ्रियुक्॥१८६॥
तिलके कालकस्तद्वत् तिलकालक इत्यपि ।
जडुलो जटुलो, मांसे पलं पललमामिषम् ॥१८७॥
अमिषं चार्द्रमांसे तु भवेदर्पशमर्पिशम् ।
मुख्यमांसे बुक्का नान्तं त्रिषु बुक्कस्त्रिपु स्मृतः ॥१८८॥
बुक्काग्रमांसाग्रमांसे वृक्कः स्यात्पुंस्त्रियोर्वसा ।
मेदः सान्तं मेदोऽदन्तो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥१८९॥
मस्तकस्नेहे गोदोऽस्त्री करोटं शिरसोऽस्थनि ।
करोटीवत् करोटिश्च भकालं च भगालयुक् ॥१९०॥
पृष्ठहड्डे कशेरुका कशारुकाऽस्थिसंभवे ।
मज्जा नन्तो द्वयोर्मज्जाऽऽबन्तः स्त्री रेत्र-रेतसी ॥१९१॥
वल-वल्ये च वीर्ये द्वे लोम रोम तनूरुहे ।
तनुरुहं, चर्म चर्म त्वक् त्वचं चोच्चमित्यपि ॥१९२॥

असृग्धरा सृग्धरा च कथिते लेख्यचर्मणि ।
कडित्रं सकटित्रं च, स्नायौ वसस्नया स्नसा ॥१९३ ॥
स्नावा नान्तो; धमन्यां तु धमनिर्नाडि-नाडकौ ।
नाडी शिरा सिरा नेत्रमले दूषी सदूषिका ॥ १९४ ॥
दूषीका काणुकं काणूकमाणूकवदाणुकम् ।
घ्राणमले शिङ्घाणक-सिङ्घाणौ, लालिका पुनः ॥१९५॥
सृणीका सृणिका गूथो विड्-विषौ शान्त-षान्तगौ ।
वर्चस्क-वर्चसी तुल्ये विष्ठा वर्गद्वितीयभाक् ॥१९६॥
नेपथ्ये वेष-वेशौ द्वावुत्सादनमुद्वर्तने ।
उच्छादनं चापि समालभने चर्चिक्यं मतम् ॥१९७॥
चर्चाऽपि, मण्डने प्रति-परितः कर्म कथ्यते ॥
मार्ष्टो मार्जो मृजा मार्जा मार्जना, स्नान आप्लवः॥१९८॥
आप्लावोऽपि च, गात्रानुलेपन्यां वर्तिरुच्यते ।
वर्ती तथा जोङ्गके स्यादगर्वगुरु वंशकम् ॥ १९९ ॥
वंशिका वंशिकं कृमिजग्धं कृमिजमित्यपि ।
प्रवरं प्रकरं तुल्ये गोशीर्षे हरिचन्दनम् ॥ २०० ॥
हरिश्च, रक्तचन्दने पत्रगं च पतङ्गकम् ।
पत्राङ्गं, सौमनसे तु जातिर्जाती फलं तथा ॥ २०१ ॥
जातीफलं जातिफलं तद्वत्कोशफलं मतम् ।
जातीकोशं जातीकोषं, कर्पूरे स्यात् सिताभ्रकः॥२०२॥
सिताभ्रश्चापि, कस्तूर्यां नाभिवद् मृगनाभिजा ।
मृगनाभिर्मृगमदो मृगः स्याद् मद इत्यपि ॥ २०३ ॥

कुङ्कुमे वरबाह्लीकं वरं वाह्लीक-बाह्लिके ।
कश्मीरजन्म काश्मीरं कश्मीरजमपि स्मृतम् ॥ २०४ ॥
संकोचपिशुनं तद्वत्संकोचं पिशुनं समे ।
वर्णं वर्ण्यं, देवसुमे लवङ्गं लवसंयुतम् ॥ २०५ ॥
कोशफले कक्कोलकं कक्कोलं कोलकं तथा ।
कोलं कोरं च, कालानुसार्यं यापक-जापके ॥ २०६ ॥
कालीयकं कालेयकं कालियं चाऽग्निवल्लभे ।
रालोऽक्ष्यरालः, श्रीवासे धूपः स्याद् वृक-वृक्षतः॥२०७॥
श्रीवेष्टः श्रीपिष्टकश्च, कोटीरे मुकुटोऽस्त्रियाम् ।
मकुटोऽपि किरीटं स्यात् तिरीटं पुष्पदाम तु ॥२०८॥
नान्तः क्लीबेऽथवा बन्तोऽस्मिन् मुण्डमालाभिधे स्मृतम् ।
ललामवल्ललामाऽश्व-प्रधान-ध्वज-लक्ष्मसु ॥ २०९ ॥
पुण्ड्र-बालधि-शृङ्गेषु भूषा-प्रभावयोरपि ।
माल्यं माला, तिलके तमालपत्रं तमालवत् ॥ २१० ॥
शीर्षस्त्रज्यवतंसः स्याद् वसन्तोत्तंसकौ समौ ।
त्रयोऽमी कर्णपूरेऽपि पत्रावल्यां तु पत्रतः ॥ २११ ॥
भङ्गि-लेखा-लताङ्गुल्यो वल्लरी मञ्जरीति च ।
वल्लिश्चोत्क्षिप्तकायां तु कर्णान्दूश्च कर्णान्दुयुक् ॥२१२॥
कण्ठभूषायां ग्रैवेयं ग्रैवं ग्रैवेयकं तथा ।
मुक्तास्त्रज्याहारो हारः स्त्रीक्लीबेऽथ यष्ट्यां सरिः सरः॥ २१३॥
सारिकाऽप्येकावल्यां तु कण्ठी कण्ठिकया सह ।

---

१ पत्रभङ्गिः, पत्रलेखा, पत्रलता, पत्राङ्गुलिश्चेत्यर्थः ।

कटिके तु पारिहार्यःपरिहार्यश्च कङ्कगम् ॥ २१४ ॥
कङ्कणिश्चोर्मिकायां त्वङ्गुलीयकाङ्गुरीयके ।
मेखलायां सारसनं दन्त्य-तालव्यमध्यगा ॥ २१५ ॥
रसना, काञ्चिः काञ्ची च किङ्किणिः क्षुद्रघण्टिका ।
किङ्कणी कङ्कणीका च कङ्कणी किङ्किणीत्यपि ॥२१६॥
समे मञ्जीर-मन्दारे नूपुरे पादतः परे ।
शीली च नालिका पादाङ्गुलीये पादतः परे ॥२१७॥
पालिका कीलिका, वस्त्रे वसनं वस्त्र-वाससी ।
सिनो निवसनं सन्नं कर्पटं पटमित्यपि ॥ २१८ ॥
पटः पट्याच्छादनं च छादः सिक्-सिचयौ तथा ।
वस्त्राञ्चले वर्ति-वस्ती दुकूलमतसीपटे ॥ २१९ ॥
दुगूलं, कम्बले रल्लो रल्लकोऽथ निवीतके ।
प्रावृतं निवृतं, स्थूलशाटे तालव्य-दन्त्यवान् ॥२२०॥
वरासिः, परिधानस्य ग्रन्थौ नीवी च नीवियुक् ।
चण्डातके चलनकश्चलनश्चलनिका पुनः ॥ २२१ ॥
चोलश्चोली कञ्चुलिका कञ्चूलः कञ्चुकोऽपि च ।
कूर्पासकश्च कूर्पासः कुर्पासः सकुर्पासकः ॥ २२२ ॥
शाटके तु शाटः शाटी, परिधानापराञ्चले ।
कच्छा कच्छाटी च कच्छाटिका, कौपीनके पुनः॥२२३॥
कक्षापटः कक्षापुटः, कर्पटे नक्तको मतः ।
लक्तकः, प्रच्छदपटे उत्तरच्छद उच्यते ॥ २२४ ॥
निचोलको निचुलको निचोलं च निचोल्यपि ।

निचुलोऽवसत्थिकायां स्मृता पर्यस्तिकायुता ॥२२५॥
पर्यस्तिश्चापि पर्यङ्कः पल्यङ्कोऽपि, कुथे पुनः ।
वर्णपरिस्तोम-वर्णौ परिस्तोमवदास्तरः ॥ २२६ ॥
आस्तरणं प्रवेणीयुक् प्रवेणिः प्रतिसीरिका ।
जवनी जवनिकापि यवनी यमनीति च ॥ २२७ ॥
दूष्ये स्थूलं स्थुडमपि, पटकुट्यां तु केणिका ।
केणिः, पल्लवादिकृता शय्या संस्तर-प्रस्तरौ ॥ २२८ ॥
स्रस्तरोऽपि च, तल्पे तु शयनं शयनीयवत् ।
शय्यापि च खट्वायां तु मञ्चवद् मञ्चकः स्मृतः ॥२२९॥
पर्यङ्कोऽपि च पल्यङ्कः, पतद्ग्राह-पतद्ग्रहौ ।
प्रतिग्रह-प्रतिग्राहौ पालेऽथो दर्पणे मतः ॥ २३० ॥
मकुरो मुकुरस्तद्वद् मङ्कुरोऽप्यात्मदर्शवत् ।
आदर्शो, वस्त्रासने त्वासन्दा-सन्द्यौ च सन्दवत् ॥२३१॥
सन्दी भोजन आच्छादे एकोक्त्या चोभयोरपि ।
कशिपुर्दन्त्य-तालव्यमध्यः स्याच्छयनासने ॥ २३२ ॥
एकोक्त्योशीरमौशीरं पलङ्कशा पलङ्कषा ।
राक्षा रक्षा च लाक्षापि तद्रसे याववद्यतः ॥ २३३ ॥
यावको लक्तकालक्तौ, दीपस्तु कज्जलध्वजे ।
प्रदीपो दीपवृक्षश्च तालवृन्ते तु वीजनम् ॥ २३४ ॥
व्यजनं मृगचर्मोते धवित्रं च धुवित्रवत् ।
केशमार्जे कङ्कतिका कङ्कतः काक-कङ्कते ॥ २३५ ॥
कङ्कती, बालक्रीडने गिरिको गिरिवद्गुडः ।

गिरिगुडो गिरियको गिरीयकोऽथ गिन्दुकः ॥ २३६ ॥
गेन्दुकोऽपि कन्दुके द्वौ, पार्थिवे नृपतिर्नृपः ।
भूप-भूपति-भूपालास्तथा मूर्ध्नाभिषिक्तयुक् ॥ २३७ ॥
मूर्द्धावसिक्तो राजा राट् राज्ये महिन-माहिने ।
वसुदेवा वासुदेवा अर्द्धचक्रिषु संमताः ॥ २३८ ॥
तज्ज्येष्ठभ्रातृषु बला बलदेवाः, पृथौ नृपे ।
वेनिर्वैन्यो, भरते तु स्यात् सर्वदमनस्तथा ॥ २३९ ॥
सर्वदमः, सीतापतौ रामः स्याद् रामचन्द्रवत् ।
रामभद्रोऽपि, सौमित्रौ लक्ष्मणो लक्षणान्वितः ॥२४०॥
कैकेयी कैकयी चास्याः पुत्रे तु भरतो मतः ।
भरथोऽप्यथ जानक्यां शीता तालव्य-दन्त्ययुक्॥२४१॥
इन्द्रसुते वालिर्वाली, मारुतो हनुमानिति ।
हनूमान्, भीमशत्रौ किर्मीरः कर्मीर-किर्मिरौ ॥२४२॥
हिडिम्बो डीकारयुक्तोऽर्जुने फल्गुन-फाल्गुनौ ।
बीभत्सो बीभत्सुरपि, पाण्डुसूनुषु पाण्डवाः ॥ २४३ ॥
पाण्डवायनाश्चाऽर्जुनधनौ गाण्डीव-गाण्डिवौ ।
धनुर्मात्रेऽप्यमू, हाले वाहनः सात-सालतः ॥ २४४ ॥
सालोऽपि, परिवारे तु परेबर्हश्च बर्हणम् ।
आतपत्रे प्रतपत्रं छत्रं छत्रश्च छत्र्यपि ॥ २४५ ॥
रोमगुच्छे चामरं स्याच्चमरश्चामरस्तथा ।
चामरापि, भृङ्गारे त्वालूराण्डूः, सचिवे पुनः ॥ २४६ ॥
अमात्य आमात्यो मन्त्री मन्त्रिश्च, द्वारपालके ।

प्रतीहारः प्रतिहारो द्वाःस्थो द्वाःस्थितदर्शकः ॥ २४७ ॥
द्वाःस्थितो दर्शकस्तद्वत् द्वाःस्थितादर्श्यऽपि स्मृतः ।
सूदाध्यक्षे पुरोगुः स्यात् तथा पौरोगवोऽपि च ॥२४८॥
सूपकारे सूप-सूदौ स्यादन्तःपुरके पुनः ।
आन्तर्वेश्मिकयुगान्तर्वेशिकोऽन्तःपुरे समौ ॥ २४९ ॥
अवरोधनावरोधौ भवेत्कञ्चुकिके पुनः ।
कञ्चुकी सौविदिल्लश्च सौविदः, स्थपतिस्तथा ॥२५०॥
स्थापत्यः स्थापतीकश्च, रिपौ शत्रुः सशात्रवः ।
अभिमातिरभियातिराराातिश्चाऽप्यरातियुक् ॥ २५१ ॥
ऋष्व-ऋष्वौ घातुकेऽपि द्विषन् द्वेषी च द्विड्युतः ।
परेः पन्थक-पन्थिनौ, सख्यौ सूर्येऽपि चोच्यते ॥२५२॥
मित्रशब्दो हितकारः, सख्ये सौहार्द-सौहृदे ।
मैत्र्यं मैत्री, हेरिके तु चरश्चारोऽवसर्प्यवत् ॥ २५३ ॥
अपसर्पः, सान्त्वजे तु शाम तालव्य-दन्त्ययुक् ।
प्रावृते लञ्चया लञ्च उपदोपप्रदानवत् ॥ २५४ ॥
शौर्ये शौण्डीर्य-शौण्डीरे नय-न्यायौ समञ्जसे ।
भागधेयो भागधेयी भागोऽपि कारवत् करः ॥२५५॥
राजदेयेऽनीकिन्यां तु सेना सैन्यं चमूश्चमुः ।
सैन्यपृष्ठे प्रति-परेर्ग्रहः, केतौ तु केतनम् ॥ २५६ ॥
वैजयन्ती वैजयन्तो जयन्ती च ध्वजो ध्वजिः ।
ध्वाजिश्च ध्वजपस्तद्वत्पताकाऽपि पटाकया ॥ २५७॥
ध्वज कूर्चक उच्चूडोच्चूलौ द्वौ चूड-चूलकौ ।

अत्रातपरौ क्रीडार्थे तु रथे पुष्परथो मतः ॥ २५८ ॥
मूर्द्धन्यान्तस्थायोगाप्तो, भवेत् कर्णीरथे पुनः।
डयनं ह्यनं चाप्यनसि स्याच्छकटस्तथा ॥ २५९ ॥
शकटी शकटं तद्वच्छकटिर्वेहसाऽन्वितः।
वाहसो वृषभेऽप्येतौ, प्रधौ नेमी च नेमिवत् ॥२६०॥
अक्षाग्रकीले त्वण्यानी अस्त्रि-सीम्नोरपि स्मृतौ।
पिण्डिकायां नाभिर्नाभी, कूबरं स्याद् युगन्धरे ॥२६१॥
कुबरं चाधःस्थदारावनुकर्षा नरि नान्तगः।
अनुकर्षोऽस्त्यदन्तोऽपि धूर्वीवद् धूर्धुराऽपि च ॥२६२॥
यानमुखेऽथ दोलायां प्रेङ्खः प्रेङ्खा, विनीतकम्।
वैनीतकं, परम्परावाहने शिबिकादिके ॥२६३॥
याने तु वह्यं वाह्यं च वहनं वाहनं तथा।
सारथौ वर्ग्यद्वादश ऋकाराकारयुक् त्विह ॥२६४॥
सव्येतः ष्टृष्ठ-ष्ठातारौ दक्षिणात् स्थश्च संस्थवत्।
रथवति त्रयोऽप्येते रथिको रथिरो रथी ॥२६५॥
अश्ववारे सादिः सादी रथिकेऽप्यमू यन्तरि।
निषादी सनिषादिश्च, भटे योद्धा सयोधकः ॥२६६॥
तथा भण्डीर-भाण्डीरौ वनेऽपि कथितावमू।
सेनासमवेते सैन्यः सैनिकोऽपि च, योद्धृषु ॥२६७॥
सहस्रेण साहस्रिणः साहस्रः, प्रतिमुक्तवत्।
स्यादामुक्तो पिनद्धश्च पिनद्धे, कवचे पुनः ॥ २६८ ॥
मांढिर्मांढा दशनं च दंशस्त्वक्त्रं तनुत्रवत्।

कञ्चुके वारबाणः स्याद् बाणवारो धियाङ्गवत् ॥२६९॥
अधियाङ्गमधिकाङ्गं सारसने त्रयं स्मृतम् ।
शिरस्त्राणे तु शीर्षण्यं शीर्षकं, शस्त्रजीवनि ॥२७०॥
आयुधीयश्चायुधिको भवेत परश्वधायुधे ।
पारश्वधिकवत् पारश्वधः, प्रहरणेऽस्त्रवत ॥२७१॥
शस्त्रं, चापे धन्व धन्वं पुंक्लीबो धनुवद्धनुः ।
धनूः स्त्रियां त्रिणतावत् तृणता धनुषोऽग्रके ॥२७२॥
अटन्यटनिरत्न्यार्त्नी पीडायामपि स्यात्तलम् ।
तला चाऽपि गोधायां स्याद् वेध्ये लक्ष्यं सलक्षकम्॥२७३॥
बाणे पृषत्कस्तात्कान्तः सायकः सायवत्सरः ।
शरः शरुः स्वरुर्भल्लो भल्लिश्चापि कडम्बयुक् ॥२७४॥
कलम्ब इव कादम्बो भेर-भेलावमू तथा ।
भेकेऽपि, कर्तरिः पुङ्खे कर्तरी, शरधौ पुनः ॥२७५॥
तूणी तूणा तूणं तूणस्तूणीरश्च निषङ्गवत ।
उपासङ्गोऽपि खड्गे तु ऋष्टि-रिष्टी नरस्त्रियोः॥२७६॥
करवालः करपालः करालिकस्तथोदितः ।
चन्द्रहासश्चन्द्रभासो धारान्तोगो धरोऽपि च ॥२७७॥
प्रत्याकारे कोश-कोषावावरणे फरं स्फरम् ।
स्फरः स्फरकः फरकः फलकं फलमित्यपि ॥२७८॥
खेटकः खेटकं खेटं, कृपाणिका छुरी क्षुरी ।
क्षुरिका साऽऽयता पत्रात्पालः स्यात्पालिकाऽपि च॥२७९॥
एकधारासौ स्यादीली इली च करवालिका ।

करपालिकाऽपि तरवालिकाऽपि च, कुन्तके ॥२८०॥
प्रासस्तालव्य-दन्त्यान्तो, मुद्गरे द्रुघणो घनः ।
द्रुघनः, कुठारे पर्शुः परशुश्च परस्वधः ॥ २८१ ॥
पर्श्वधः परश्वधश्च स्वधितिः, परितो घके ।
पलिघो दन्त्य-तालव्यौ शर्वली शर्वला युधि ॥२८२॥
लोहदण्डे पट्टिशः स्याद् दन्त्य-तालव्यप्रान्तगः ।
अभ्यासभुवि खड्रूरः खलूरश्च खलूरिका ॥ २८३ ॥
प्रस्थाने त्वभिनिर्याणं प्रयाणं खलु हेतवे ।
तृणकाष्ठादेः, प्रसृतौ प्रसरणा प्रसारणी ॥ २८४ ॥
प्रसारश्च प्रसरणं, वैरिणः प्रति गच्छति ।
अभ्यमित्र्योऽभिमित्रीयोऽभ्यमित्रीणो, बलान्विते ॥२८५॥
उरस्वान् स्यादुरसिलोऽप्यतिबले ऊर्जस्वलः ।
ऊर्जस्वप्यूर्जस्वांश्च जिष्णौ जेता च जैत्रवत् ॥२८६॥
जित्वरो, वैतालिके तु सौखशायनिको मतः ।
सौख्यशय्यिकश्चाक्रिके घाण्टिको घाटिकोऽपि च॥२८७॥
मागधो मगधो मङ्खे वैश्यात् क्षत्र्यां भवेऽपि च ।
छन्दोजाताबुष्णिहोष्णिग् बले शुष्मं तु शुष्मणा ॥२८८॥
ऊर्ज ऊर्जो गूर्जः सान्तं क्लीबं च सहसा सहः ।
संग्रामे युद्धं युत् संयत् पुंस्त्रियोश्च संयद्वरः ॥ २८९ ॥
संयतं राटी राल्निर्ना समितिः समितः समित् ।
समः स्फोट-स्फेट-फेटाः प्रध्मश्च प्रधनं तथा ॥२९०॥
समुदायः समुदयः सांपरायकमित्यपि ।

सांपरायः संपरायकमग्रगमने मतम् ॥२९१॥
नासीरस्त्रिषु, धाटी तु धाट्यवस्कन्द इत्यपि ।
अभ्यवस्कन्दः, सौप्तिके त्ववपात् स्कन्द उच्यते ॥२९२॥
पलायने तु संद्रावः समुत्प्रेभ्यश्च द्राववत् ।
द्रववद् विद्रवो, भग्ने पराजित-जितौ समौ ॥२९३॥
भूतः परापर्यभितो, गुप्तौ तु चार-चारकौ ।
बन्द्यां ग्रहश्च ग्रहकः प्रोपतो ग्रह इष्यते ॥ २९४ ॥
संन्यासिके तापसः स्यात् तपस्व्यपि च सूरतः ।
सूरथोऽपि च दाने द्वौ शान्त-श्रान्तौ जितेन्द्रिये ॥२९५॥
शुद्धकर्माऽवापाद् दानं महादाने प्रवारणम् ।
वरणं, विप्रे ब्रह्मा स्याद् ब्रह्माणो जाति-जन्म-जाः ॥२९६॥
द्व्यग्राभ्यां, बटौ माणवो माणवकस्तथैव च ।
मौञ्जीबन्धे तूपापाद् नाय-नयावानय इत्यपि ॥२९७॥
अग्नीन्धने स्यादाग्नीध्राग्नीध्र्यौ स्यातां जटाजटिः ।
सटायां, तपस्विपीठे वृषी वृसी, कमण्डलौ ॥ २९८ ॥
कुण्डं कुण्डी कुण्डिका च, यजमाने तु याजकः ।
यष्टाऽथ सोमपे सोमा सोमात्पीती पीथी च नान्तगौ॥२९९॥
सर्ववेदः-सर्ववेदौ सान्ताऽदन्तौ तु याजके ।
सर्वस्वदक्षिणेष्टेश्च, हुतौ होम नपुंसकम् ॥ ३०० ॥
नान्तं, होमो नरेऽदन्तो होत्रं, भूमिः परिष्कृता ।
वेदिर्वेदी च, निर्मन्थदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ॥ ३०१ ॥
अरणी समिधि त्वेध एधः सान्तं तथेन्धनम् ।

नान्तादन्ते तु इध्मेध्मे रक्षाभस्मानि क्षारवत् ॥३०२॥
स्रुवे स्रुग्, मखवधे तु शसनं शमनं समे ।
शृतोष्णक्षीरगे दध्नि आमीक्षाऽमिक्षया सह ॥३०३॥
दधिषाज्य-दीधीषाज्यौ दधियुक्तघृते मतौ ।
मृषावादिन्यपि चाग्निहोत्रिण्यग्न्याहितो भवेत् ॥ ३०४ ॥
आहिताग्निर्दर्विर्दर्वी घृतलेखनिकोच्यते ।
आचमने तूपस्पर्श उपसंस्पर्शनं तथा ॥ ३०५ ॥
उपसंस्पर्शः, पाठे तु निपाठ-निपठौ समौ ।
स्वाध्याये जपो जाप उपवास उपोषितम् ॥३०६॥
अपवस्त्रमुपवस्त्रमौपवस्त्रोपवस्त्रके ।
वृत्ते चरित्रं चारित्रमाचार-चरणे अपि ॥३०७॥
चरितं, प्राचेतसे तु वाल्मीकिर्वल्मीकयुक् ।
वाल्मीक-वाल्मिकौ तद्वत् कविरादिकविस्तथा ॥३०८॥
मैत्रावरूणिः समैत्रावरूणो, बादरायणे ।
वेदव्यासश्च व्यासः, स्याद् रामः परशुरामवत् ॥३०९॥
जामदग्न्यो, याज्ञवल्क्यो योगेशः सयोगीशकः ।
वशिष्ठो दन्त-तालव्यमध्यो, वर्गद्वितीययुक् ॥ ३१० ॥
गोनर्दीयमुनौ तुल्यौ पतञ्जलि-पतञ्जलौ ।
वररुचौ कात्यायन-कात्यौ, कक्षीवति स्मृतः ॥३११॥
स्फोटायनः स्फौटायनः, पालकाव्ये करेणुभूः ।
कारेणवो मुनिभेदे स्यादत्त्रिरत्त्रिणा समम् ॥३१२॥
अपिशलिरापिशलिः कशात् कृत्स्नः सकृत्सकः ।

मृकण्डुवद् मृकण्डश्च, हारीतो हारितोऽपि च ॥३१३॥
पक्षिभेदेऽपि, कुमारः कुमारिलसमन्वितः ।
नास्तिके लौकायतिको लोकायतिक इत्यपि ॥३१४॥
बाहुसंभवे राजन्यो राजा च क्षत्र-क्षत्रियौ ।
आर्ये विड्-वैश्यौ वेतने वृत्तिर्वार्तापि जीविका ॥३१५॥
ऋते तूञ्छं शिलञ्चोञ्छं शिलोञ्छं शिलवत्तथा ।
कृषौ प्रमृतमनृतं वाणिज्यं वणिक्कर्मणि ॥३१६॥
वणिज्या वणिज्यं क्रयविक्रयिके तु वाणिजः ।
वणिक् प्रापणिकः प्रोक्त आङ्परः पणिकस्तथा ॥३१७॥
पनिकः पतिकश्चैव पदिकः, क्रायके पुनः ।
क्रायिको विक्रायके च क्रयिको विक्रयी तथा ॥३१८॥
मूल्ये वक्रयाऽवक्रयौ मूलद्रव्ये तु नीविवत् ।
नीवी स्यात्तु विनिमयो नैमेयो निमयोऽपि च ॥३१९॥
वैमेयोऽपि परदाने व्यवहारे पणं पणः ।
न्यासार्पणे प्रतिदानं परिदानं, सत्यापने ॥३२०॥
सत्यङ्कारः सत्याकृतिः, संख्येये तु गणेयवत् ।
गण्यं, पोते प्रवहणं वहनं वहितं तथा ॥३२१॥
वहित्रं वाहित्थमपि, पोतवाहे नियामकः ।
निर्यामोऽपि च बेडायां स्तरणिस्तरणी तरिः ॥३२२॥
तरी स्तरी च काष्ठाम्बुवाहिन्यां द्रुणिवद् द्रुणीः ।
द्रोणिर्द्रोणी च नौदण्डे क्षेपणिः क्षेपणीयुता ॥३२३॥
काष्ठकुद्दालेऽभ्रिरभ्री, प्लवे स्यादुडुपो डुवः ।

उडूप उडुपस्तरपण्ये तु तर आतरः ॥३२४॥
आतार आतारुरपि, वृद्ध्याजीवे तु वार्धुषिः ।
वार्धुषिक ऋणे धारोऽस्त्र्युद्धारे प्रतिभूः पुनः ॥३२५॥
लग्नको लग्नः, षोडशमात्रैः करिष-कार्षकौ ।
तुला विंशत्या तु भारो भरश्च शकटीनवत् ॥३२६॥
शाकटोऽपि शलाटश्च शरारोऽपि तुरीयके ।
प्रस्थभागे कुटपः स्यात् कुडवः कुलवोऽपि च ॥३२७॥
द्रोणैः षोडशभिः खारी खारी मानभिदि स्मृता ।
काकनी काकिणी, क्रोशद्वये गव्यूतिरुच्यते ॥३२८॥
गव्यागव्यूते, गोमति गवीश्वर-गवेश्वरौ ।
गोम्याभीरे तु गोपाल-गोपौ स्यातां, कुटुम्बिनि ॥३२९॥
कार्षकः कर्षकस्तद्वत् कृषकः कृषिकोऽपि, च ।
क्षेत्राजीवो भवेत् क्षेत्री सीरे हालो हलं हलः ॥३३०॥
लाङ्गलदण्डे ईषेशे, प्रोक्ता लाङ्गलपद्धतौ ।
शीता तालव्य-दन्त्यादिर्नदीभेदेऽपि लाङ्गले ॥ ३३१ ॥
निरीषे तु कुट-कूटौ कुटकं, कुशिके पुनः ।
कृशिकश्च फलं फालः कुद्दालश्च कुदालवत् ॥३३२॥
गोदारणे प्रवयणे तोत्रं प्रतोद-तोदने ।
आबन्धे तु योत्र-योक्रे कोटीशो लोष्ठभेदने ॥३३३॥
कोटिशः खलवाल्यां तु मेधिर्मेथिश्च शूद्रके ।
पद्य-पज्जौ क्षत्र-वैश्याजातौ माहेष्यवद् मतः ॥३३४॥
महिष्योऽपि शिल्पिनि तु स्युः कारु-कारि-कारयः ।

ध्वजो ध्वजी कल्पपाले मद्ये कपिश-कापिशे ॥३३५॥
कापिशायनं माध्वीकं मार्द्वीकं च परिश्रुता ।
परिस्रुद् दन्त्य-तालव्यमध्यातालव्य-दन्त्यभृत् ॥३३६॥
सुरा, मदिरा मद्वरी मदना मद्य-बीजके ।
नग्नहूर्नग्नहुर्मद्यसन्धाने, भिष-वासवौ ॥३३७॥
पानपात्रे तु, तर्षणा ऽनुतर्षौ मद्यपाशने ।
उपदंशश्चावदंशः स्यात् तेजसावर्तनीमुखा ॥३३८॥
मूषा मूषी शाणे शाणा शाणिर्निकषवत्कषः ।
कृपाण्यां कर्तरिः प्रोक्ता कर्तरी चापि, सेवनी ॥३३९॥
सूत्रिः सूत्री सूचि-सूत्रे द्वे पिप्पलक-पिप्पले ।
कर्तनसाधने तर्कुस्तर्कुट्यप्रपि च सीवनम् ॥ ३४० ॥
सेवनं च स्यूतौ, स्यूते तु प्रसेवश्च प्रसेवकः ।
स्योनं स्यात्तन्तुवाये तु तन्त्रवायः कुविन्दवत् ॥३४१॥
कुपिन्दोऽपि सूत्रवेष्टे त्रसरस्तसरोऽपि च ।
वानदण्डे वेम वेमा तन्तौ स्यात् सूत्रतन्तुवत् ॥३४२॥
सूत्रः सूत्रं सूत्र्यपि स्यादुपानहि तु पादुका ।
पादूः पन्नद्धापि पादाज्जङ्घुर्वीथी रथी तथा ॥३४३॥
पीठी त्राणं रक्षणं च पदात् त्वरायतापि च ।
वरत्रायां नध्री वध्री वार्ध्री वर्ध्रापि वर्द्धवत् ॥३४४॥
पिण्याके खलिः खलोऽस्त्री स्यात्तक्षिण्यां तु वासिवत् ।
वासी तूलिका त्वीषी केषिका कान्दविके पुनः ॥३४५॥
भक्ष्यकारो भक्ष्यकार आदितालव्य-दन्त्यभृत् ।

श्वेदनिका श्वेदनश्च कन्दौ स्याद् नापिते क्षुरी ॥३४६॥
क्षौरिको भण्डिवाही च भाण्डिकस्तस्य भाण्डके ।
क्षुरः खुरो, मायाकारे प्रातिहारिक उच्यते ॥३४७॥
प्रतिहारो, मायायां तु शाम्बरी साम्बरी तथा ।
इन्द्रजाले तु कुहुकं कुहकं तद्वदाहतम् ॥ ३४८ ॥
विनोदे स्यात् कुतुकं कौतुकं च कुतूहलम् ।
कौतूहलं, पापर्द्धौ तु मृगव्यं मृगया मृगः ॥ ३४९ ॥
आच्छोदनं चद्वितीयथद्वितीयकसंयुतम् ।
आखेटक आखेटश्च, रज्जौ तन्त्री च तन्त्रिवत् ॥३५०॥
वटारक-वटारौ द्वौ वटस्त्रिषु तु दोरवत् ।
दवरश्च तन्तुगुणे, दाशो दासश्च धीवरे ॥ ३५१ ॥
दाशी दासी धीवरी स्याच्छिलाजतु च चेट्यपि ।
मत्स्यबन्धने बडिशं बलिशं च, वधास्पदे ॥६५२॥
शूना तालव्य-दन्त्यादिः, पामरः प्रामरोऽपि च ।
क्षुल्लकः खुल्लकस्तद्वद्, निषादे तु श्वपाकवत् ॥ ३५३ ॥
पाकश्चण्डाल-चाण्डालौ वुक्कसः पुक्कसस्तथा ।
पुत्कसोऽन्तावसायी चान्तेवास्यपि पुलिन्दवत् ॥३५४॥
पुलिन्द्रोऽपि, शबरे तु पत्रशबर उच्यते ।
वरटो वारटोऽप्युक्त इडीडौ म्लेच्छजातिके ॥ ३५५ ॥

इति श्रीवादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्राणां शिष्यलेशेन वाचनाचार्यश्रीसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदनाममालायां मानवकाण्डस्तृतीयः ।

अथ चतुर्थः काण्डः ।

धात्र्यां भू-भूमि-भूम्यः स्युः पृथवी पृथिवी पृथा ।
धरित्री धरयित्री वसुधा सुधा वसुन्धरा ॥ १ ॥
विश्वा विश्वम्भरा क्षोणिः क्षोणी तद्वद् महिर्मही ।
जगतिर्जगत्युर्वरोर्विरूर्वी ग्मा क्ष्मा क्षमा ॥ २ ॥
अवन्यवनिर्धरणी धरणिर्धारया धरा ।
केलिश्च केलिनी ख्याता महास्थल्यम्बरस्थली ॥ ३ ॥
दीर्घादय ईडेलेराश्च त्विडीडौ डान्तगौ मतौ ।
अदन्ताविड ईडश्च देवभिद्यपि तौ स्मृतौ ॥ ४ ॥
इडेले सर्ग-नाडी-गो-बुध-स्त्री-वाक्ष्वपीरिते ।
द्यावाभूम्योस्तु रोदस्यौ रोदसी रोदसी तथा ॥ ५ ॥
आद्यो ङ्यन्त इदन्तोऽन्यस्तृतीयः सान्तषण्ढगः ।
द्यावापृथिव्यौ च दिवस्पृथिव्यौ च तथोदिते ॥ ६ ॥
दिवःपृथिव्यौ च, क्षारभूम्यामुषरमूषरम् ।
इरिणवदीरिणं, भूः कृत्रिमोच्चा स्थला स्थलम् ॥ ७ ॥
मृद् मृत्तिकाऽपि, सा शस्ता मृत्सा मृत्स्नाऽपि, खानिका ।
लवणस्य रुमा नान्ता रुमाऽऽबन्तापि कथ्यते ॥ ८ ॥
वशिरो वसिरश्चाऽपि सामुद्रलवणे मतौ ।
सैन्धवे दन्त-तालव्यादिमं सीताशिवं स्मृतम् ॥ ९ ॥
माणिमन्थं माणिबन्धं रौमके, वसुकं वसु ।

वस्तकं स्याद्, विड-विटौ पाक्ये, टङ्कस्तु टङ्कणे ॥१०॥
टङ्कनः पाचनकश्च पाचनस्तुग्घिका पुनः ।
खर्ज्जिः स्यात् खर्ज्जिका देशे, विशयी विषयी तथा ॥११॥
विषयः पुंस्त्रियोर्नीवृदुपोपातस्तु वर्तनम् ।
जाङ्गलो निर्जले देशे जाङ्गलो जडभूयसि ॥ १२ ॥
नडकीयो नड्वलश्च नडांश्च, बहुशर्करे ।
शर्करा शर्करिलोऽपि शर्करावांश्च शार्करः ॥ १३ ॥
सिकता-वालुकाप्राये स्याद् सिकतिल-सैकतौ ।
सिकतावान्, साखायः शाखिनेडाहाल-डाहलाः ॥१४॥
डहालाश्चेदयश्चैद्याः, साल्वाः सल्वा अपि स्मृताः ।
वाह्लिका-वाह्लि-वाह्लीकाः, पाञ्चालाः स्युः पञ्चालवत्॥१५॥
कुङ्कणः कौङ्कणोऽप्युक्तो, द्रविडो द्रमिडोऽपि च ।
ग्रामे तु वसथः सं-न्यु-प-प्रति-परितः परः ॥ १६ ॥
पल्लि-पल्ल्यौ गृह-गृहसमूह-स्थानकेष्वपि ।
सीम-सिमौ क्षेत्र-सीम-गोचर-भू-हयेष्वपि ॥ १७ ॥
मर्यादा घट आघाटः स्थविः स्थिविश्च सीमया ।
सीमः सीमा त्रिषु नान्तो मालं ग्रामान्तराटविः ॥१८॥
मालकोऽपि भवेत्क्षेत्रे वप्रो वप्यश्च संमतः ।
शाकक्षेत्रे स्तृतं शाकं शाकटं शाकशाकिनम् ॥ १९ ॥
अणुक्षेत्रे चाणवीनमणव्यमपि, भङ्गवत् ।
भाङ्गीनं च भङ्गाक्षेत्रे, उमाक्षेत्रे तथोम्यवत् ॥ २० ॥

१ उपवर्तनम्, उपावर्तनं चेत्यर्थः ।

औशीनं च, यवक्षेत्रे यव्यं यवक्यं यावकम् ।
माषाक्षेत्रे तु माषीणं माष्यं च, तृतीयाकृते ॥ २१ ॥
शम्बाकृतं सम्बाकृतं, वापादौ द्रौण-द्रौणिके ।
द्रोणस्य, खलधाने तु खलस्त्रिषु च, रेणुके ॥ २२ ॥
धूलि-धूल्यौ पांशु-पांसू रजो ना सान्तषण् रजः ।
दलौ लोष्टो लेष्टुर्लोष्टुर्नाकौ कुलक-कूलकौ ॥ २३ ॥
नगरे नगरी द्रङ्ग-द्राङ्गौ पत्तन-पट्टने ।
पुरस्त्रिषु पूः पुरिश्च, कन्याकुब्जं तु गाधिपूः ॥ २४ ॥
कन्यकुब्जं, शिवपुर्यां कासिस्तालव्य-दन्त्यभृत् ।
वराणसी वाराणसी वाणारसी वराणसिः ॥ २५ ॥
कासी काश्यथाऽयोध्यायां कोसलोत्तरकोशला ।
कर्णपुर्यां चम्पा चण्या, मथुरा मधुरान्विता ॥ २६ ॥
मधूपघ्ने, गजाह्वये हस्तिनी हस्तिनायुतात् ।
हास्तिनात् पुरं स्तम्बपूः, लिप्तं स्यात्ताम-दामतः ॥२७॥
तामलिप्ती, विदर्भायां कुडिनी कुण्डिनात् पुरम् ।
द्वारकाऽनिकाररेफा, सालस्तालव्य-दन्त्यभृत् ॥ २८ ॥
वरणे प्राकारः पारक् जान्तः क्षौमे तु अट्टवत् ।
अट्टालकयुतोट्टालो, वृत्तौ वाटी च वाटिका ॥२९॥
वाटो वाटं वाटिरिव प्राचीनं च प्रचीरवत् ।
मार्गे तालव्य-दन्त्यादिः सरणिः सरणी पथः ॥ ३० ॥
पन्थाः पन्थान-पथी वर्त्मनिर्वर्त्म वर्तनिः ।
वर्तनी पदवी तद्वत् पदविः, सत्पथे पुनः ॥ ३१ ॥

स्खतितः पन्थाः, अपथमपन्था गूढवर्त्मनि ।
भ्रूमध्ये तु ह्युकाराप्ता दन्त-तालव्यपूर्वगा ॥ ३२ ॥
शुरुङ्गा सन्धिला सन्धिः, स्थाने तु पदमास्पदम् ।
पितृ-प्रेताद्वन-गृहे, धिष्ण्ये सदन-सादने ॥ ३३ ॥
गृहं गेहं धाम धामं मन्दिरं मन्दिरा कुटिः ।
कुटः कुटयोकः सान्तं षण् पुंस्योकोऽदन्त उच्यते ॥३४॥
सत्रं सात्रं वस्त्यं पस्त्यं निवासा-ऽऽवास-वासकाः ।
आवसथो वसितश्चोदवसितं न्याङ्युग् लयः ॥ ३५ ॥
निकाय्य-निकायौ स्यातां स्यादागारमगारवत् ।
चतुःशाले चातुःसाली जवनं यवनं समः ॥ ३६ ॥
यमनं चोपकार्य्यावदुपकार्योपकारिका ।
प्रसादनः प्रसादोऽपि देव-भूपगृहे समौ ॥ ३७ ॥
मठस्त्रिष्वावसथ्यश्चावसथः स्तूप-तूपकौ ।
आयतनविशेषेऽथो मृतचैत्ये तु चैत्रवत् ॥ ३८ ॥
चित्यं च, हविर्गेहे तु होत्रं होत्रीयवत्स्मृता ।
आथर्वणे शान्तिगृहं शान्तीगृहं, तृणालये ॥ ३९ ॥
कुटी कुटि-कुडी तुल्ये, सूतका सूतिका परम् ।
गृहं त्वरिष्टे, कारूणां कर्मशालाऽनुवासनम् ॥ ४० ॥
अन्वासनमावेशनं, भिल्लसद्मानि पक्कणः ।
द्विककारोऽस्त्रियां, हट्टेऽट्टोऽस्त्रियां विपणिः स्त्रियाम् ॥४१॥
विपणी चाऽऽपणो, वेश्याश्रये वेशः सवेषकः ।
भित्तौ स्याद्भित्तिका कुड्य-कुट्ये अत्र तृतीयकौ ॥ ४२ ॥

तृतीयतुर्यवर्गस्थो, कुड्येऽन्तर्निहितास्थनि ।
एडुकैडूके औडूपं, वितर्दौ वेदि-वेदिके ॥ ४३ ॥
प्राङ्गणा-ऽङ्गणे त्वजिरेऽङ्गनं स्याद्वलजे पुनः ।
द्वाःस्त्री द्वारं च बारोपि, परिघेऽर्गलमर्गला ॥ ४४ ॥
अर्गलो तथा वर्गल्यर्गलिका, द्वारयन्त्रके ।
ताडकं तालकं चास्योद्घाटयन्त्रे तु तालिका ॥४५॥
प्रतिताल्यपि, कपाट्यां कपाटं च कपाटकः ।
कवाटः कवाटी तुल्यौ कुवाटोऽरर-ऽऽररी ॥ ४६ ॥
अररी, स्तम्भाद्यधःस्थदारौ प्रोक्ते शिली-शिले ।
गोपानसिर्गोपानसी वक्रे वलभिच्छादने ॥ ४७ ॥
दारौ, देहल्यामुम्बरोदुम्बरोऽम्बुरकास्त्रयः ।
बहिर्द्वारप्रकोष्ठे तु प्रघाण-प्रघणौ समौ ॥ ४८ ॥
प्रघानः प्रघनोऽलिन्दे आलिन्दः, पटलास्त्रिषु ।
पटं छदिः छादिः सान्ते क्लीबाले ऽथेन्द्रकोशके ॥४९॥
तमङ्गस्तवङ्गश्छदिराधारे वलभीभवे ।
वलभिर्वडभी तद्वद्वडभिश्च्यूडया समम् ॥ ५० ॥
चूला मूलापि, गवाक्षे जालं जालकमित्यपि ।
कुसूलस्तालव्यदन्त्यमध्यः स्यादन्नकोष्ठके ॥ ५१ ॥
अधिरोहिण्यां निःश्रेणिः निर्विसर्गाऽविसर्गयुक् ।
निःश्रेणी, कोणोऽश्रिरस्त्रः पालिः पाली च पुंस्त्रितः॥५२॥
का-ल्यौ पञ्चाली पाञ्चाली विच्छन्दका-विछर्दकाः ।
नन्द्यावर्तप्रभृतिषु, समुद्गे संपुटः पुटः ॥ ५३ ॥

मञ्जूषायां तु मञ्जूषा पेटा-पटिक-पेटकाः ।
पेडा, व्यवहारिकायां तु वर्धनीवदवर्धनी ॥ ५४ ॥
बहुकरो बहुकरी बहुकरा तयेरिते ।
धूल्यादौ तु समः कार-करावत्रकरः स्मृतम् ॥ ५५ ॥
खण्डनभाण्डे तु भवेदुदूखलमुलूखलम् ।
उरूखलं, किलिञ्जे तु कटः कटी कटं तथा ॥ ५६ ॥
मुसले मुषलोऽयोग्रमयोनिर्वेशनिर्मिते ।
भाण्डे तु कण्डोलकः स्यात्कण्डोलः पिटकः पिटम् ॥५७॥
तितउः चालनी स्त्रीषण्, सूर्प तालव्यदन्त्ययुक् ।
प्रस्फोटनेऽन्तिकायां त्वश्मन्तमश्मन्तकान्वितम् ॥ ५८ ॥
अखन्तकमखन्तं च चुल्लि-चुल्ल्यावुदः परे ।
हानं धानं ध्मानं च, पिठरस्त्रिषुचोखया ॥ ५९ ॥
उखः स्थालं स्थालिः स्थाली कुण्डकुण्डी च कुण्डिवत् ।
कुण्डी कुम्भिः कुम्भी घटे घटी कुटोऽस्त्रियां कुडः ॥६०॥
कलसः कलशः कुम्भस्त्रिष्वङ्गारकपात्रिका ।
हसन्तिका हसन्ती च हसनी चाम्बरीषवत् ॥ ६१ ॥
अम्बारीषं, पिष्टपाकभृत्पृचीषमृजीषवत् ।
दर्व्यां खजा खजाका च खजका खजिकापिच ॥६२॥
दारुहस्तके तु तर्द्रूस्तर्दूरपि गलन्तिका ।
आडूरालूर्भवेदालुः कर्करीका च कर्करी ॥ ६३ ॥
करकोऽस्त्री लोहकर्णवत्पात्रे कटहः स्मृतः ।
कटाहः कर्परस्तद्वत् खर्परस्त्रितयं त्रिषु ॥ ६४ ॥

अलिञ्जरे तु मणिको मणिर्गर्गर्यौ मन्थनिः ।
मन्थनी कलशी तद्वत् कलशिः, क्षुब्धके मथः ॥ ६५ ॥
मथिर्मन्थान-मन्थकौ मथापो मन्थ एव च ।
मन्था विशाख-वैशाखौ खजकी खजका खजा ॥६६॥
खजश्च खजको, मन्थविष्कम्भे कुटरस्तथा ।
कुटकः, शालाजिरे तु दन्त्यतालव्यपूर्वगः ॥ ६७ ॥
सरावो ना दृतिस्तत्र खल्लं खल्लश्च भाण्डभित् ।
ध्रुवका ध्रुवकाऽमत्रे पात्रं पात्री च पात्रकाः ॥ ६८ ॥
तद्विशालं स्थालं स्थाली, शैले तु धर-भूधरौ ।
भूध्रोऽद्रिश्च शाद्रि-सद्री शिखी स्याच्छैखरोपि च ॥६९॥
क्रौञ्चे क्रुङ् तथा कौञ्जोपि, विन्ध्ये मेकल-मेखलौ ।
उज्जयन्ते रैवतको रैवतश्चक्रवालवत् ॥ ७० ॥
चक्रवाडो लोकालोकाचले, मेरूः सुमेरूवत् ।
स्वर्णाद्रावथ कन्दर्यां कन्दरा कन्दरं दरिः ॥ ७१ ॥
कन्दरोपि दरो, दर्याः प्रस्थे प्रष्ठोपि सानुयुक् ।
स्नुर्ना तालव्यमूर्धन्यमध्यौ पाषाणयुग् दृषत् ॥७२॥
शिलाशिल्यौ ग्रावाकरे खनी खानी खनिस्तथा ।
निधितडागयोरप्येतौ द्वौ, धातौ तु गैरिकम् ॥ ७३ ॥
गवेरुकं च कक्खटी खटिनी च खटीयुता ।
कठिन्यां ताम्र उदम्बमुदुम्बरमुडुम्बरम् ॥ ७४ ॥
औदुम्बरं वरिष्ठं स्यात् त्रिकवर्गद्वितीययुक् ।
वंगे त्रपु त्रपुस्तपुद्वे सान्ते त्रीणि षण्ढके ॥ ७५ ॥

तारे श्वेतं सितं रूप्यं रूप्रं भीरु सुभीरुकम्।
कनके स्वर्णं सुवर्णं स्याद् महारजतान्वितम् ॥ ७६ ॥
रजतं हेम हेमोऽस्त्री रुक्मं रुग्मं च रुक्मलम्।
शातकुम्भं शातकौम्भं हिरण्यं हिरणं तथा ॥ ७७ ॥
वराटशुक्रयोरप्येतौ स्यातां भर्म-भर्मणी।
शृङ्गी शृङ्गिरलङ्कारसुवर्णेऽथाऽऽरकूटके ॥ ७८ ॥
आरोऽस्त्री रिरी रीरी च कांस्यं स्याद् वङ्ग-शुल्वजे।
कंसं च पञ्चलोहे तु सौराष्ट्रं च सौराष्ट्रकम् ॥ ७९ ॥
पारतः पारदः सूते चलश्च चपलोऽभ्रके।
अभ्रं गिरिजामलं स्याद् गिरिजं चामलं तथा ॥ ८० ॥
शिखिग्रीवे तुच्छाञ्जनतुच्छे पुष्पाञ्जने पुनः।
पौष्पकं पुष्पकं पुष्पं पुष्पकेतुवदाढकी ॥ ८१ ॥
तूबरी तुबरी प्रोक्ता मृत्तालकं मृतालकम्।
मृत्तिका मृत्स्नया मृत्सा, गन्धाश्मनि सुगन्धकः ॥८२॥
सौगन्धिकः सुगन्धश्च गन्धिको गन्धकोऽपि च।
गोदन्ते हरितालं स्यात् तालमालमलं तथा ॥ ८३ ॥
मनोगुप्तायां नेपाली नैपाली च मनःशिला।
शिला सिन्दूरे शृङ्गारे भवेच्छृङ्गारभूषणम् ॥ ८४ ॥
हंसपादे हिङ्गुलोऽस्त्री हिङ्गुलुः स्यादथाश्मजे।
गिरिजं गैरेयं शैलं शैलेयं च शिलाजतु ॥ ८५ ॥
बोले गोपरसो गोपो रसो गन्धरसान्वितः।
रत्ने मणिश्च माणिक्यं वैडूर्यं वालवायजे ॥ ८६ ॥

वैडूर्यमपीन्द्रनीले महानीलं तथाङ्परौ ।
पनिकः पदिकश्चापीन्द्रकीलेऽपि वज्रके ॥ ८७ ॥
हीरश्च हीरको, राजपट्टे प्रोक्तो विराटजः ।
वैराटोऽपि चन्द्रकान्ते चान्द्रोऽपि, स्फटिके मतम्॥८८॥
स्फाटिकं च, शुक्तिजे तु मुक्ता मुक्ताफलान्विता ।
मौक्तिकं च मकुतिकं भवेद् मुकुतिकं तथा ॥ ८९ ॥
वणिगद्रव्येऽपि, पानीये जीवनीयं च जीवनम् ।
नीरं नारं मीरं वा स्त्री-क्लीबयोर्वारि वार्दरे ॥ ९० ॥
उदकोदे दक-दगे कबन्धं बन्ध-मन्धके ।
कमन्धमापः स्त्री भूम्नि आपः सन्त स्त्र्युत्सूत्सकौ ॥९१॥
शम्बरं दन्त-तालव्यादिमं स्याच्छवरः शिवम् ।
कृपीटं कृषीटमलं कमलं च शरं सरः ॥९२॥
सन्तं सारं द्रुमलं च द्रुमलं भुवनं वनम् ।
जलं जडं च सलिरं सरिलं सलिरं तथा ॥९३॥
सरिरं, त्रिपकारं च पिप्पलं, स्यादगाधके ।
अस्थाघमस्ताघा-ऽस्तागे गम्भीरं च गभीरवत् ॥९४॥
निम्ने चलागाधयोश्च, धूमिका धूमरी हिमे ।
धूममहिष्यथाऽवश्याऽवश्यायौ, वारिधौ पुनः ॥९५॥
वार्द्धिर्वारिनिधिरुत्सोत्सू अपांपतिरप्पतिः ।
यादसांपतिश्च यादःपतिश्चाप्यकूपारवत् ॥९६॥
अकूवारः पारापारः पारावारोऽपि कथ्यते ।
अवारपारस्तरङ्गे भङ्गो भङ्गं महत्पथम् ॥९७॥

लहरी लहरिः, फेने डिण्डीरः सहिण्डीरकः ।
पिण्डीर-दिण्डीरौ तट्यां तटं तटः प्रतीरवत् ॥९८॥
तीरं रोधोऽदन्तः पुंसि रोधः सान्तं नपुंसके ।
जलोज्झितेऽस्मिन् पुलिनं पुरिनं सैकतं तथा ॥९९॥
सिकता, नद्यां ह्रदिनी ह्रादिनी च धुनी धुनिः ।
आपगाऽथाप्यपगा श्रोतो दन्त्य-तालव्यगादिमम् ॥१००॥
स्रोतस्विनी स्रोतस्वती स्रोतोवहा स्रवन्तिका ।
द्रवन्त्योषधिभेदेऽप्यमू भवेतां च, गोदया ॥१०१॥
गोदावरी, सूर्यात्मजा तापिस्तापी शतद्रुयुक् ।
शुतुद्रिः शुतुद्रुरपि शितद्रुः सरयूयुता ॥१०२॥
सरयुः कोसलानद्यां, नदीभेदे तु चन्द्रिका ।
चन्द्रभागा चन्द्रभागी भागी चान्द्राच्च भागया ॥१०३॥
वासिष्ठ्यां गोमती तद्वत् गोतमी स्याद् विपाड्युता ।
विपाशोक्ता, वैतरणी वैतरणिरवन्तिगा ॥ १०४ ॥
सिप्रा सृप्रापि, स्वतोऽम्भःसरणे श्रोत उच्यते ।
दन्त्य-तालव्ययुग् देहसिरास्वपि प्रवाहके ॥ १०५ ॥
वेणिर्वेणीवक्रं वक्रं पुटभेदेऽम्बुनिर्गमे ।
परिवाह-परीवाहौ नाल-नादौ प्रनालिका ॥ १०६ ॥
प्रणालः प्रणालं तोयमार्गे सरणिः सारणी ।
कुल्यायां, सिकतायां तु वालुका वालिकापि च ॥१०७॥
बिन्दौ पृषतिः पृषतः पृषत्, पङ्के तु कर्दमः ।
दमोऽपि, दीर्घिकायां तु वापिर्वापी च कूपके ॥१०८॥

क्षुद्रे चुरिश्चुरी चुण्ढिश्चुण्ढी च घटीयन्त्रके ।
उद्घाटकमुद्घाटनमुद्घातनमपि स्मृतम् ॥ १०९ ॥
कासारे तु तडागः स्यात् तडाकश्च तटाकवत् ।
सरः-सरस्यौ स्थानकेऽलवालं चालवालयुक् ॥ ११० ॥
आवालोऽस्त्री, उत्स उत्सुः स्रवः प्रस्रवणं झरः ।
झरी झरा निर्झरश्च, वह्नावग्निस्तु पुं-स्त्रियोः ॥ १११ ॥
दमुना दमूना सन्ता वञ्चतिश्चाञ्चतिस्तथा ।
शुष्मा बर्हिर्बर्हिः शुष्मा नान्तः शुष्मोऽस्त्यदन्तकः॥११२॥
आश्रयाश आशयाश विश्वप्सा नान्तगो मतः ।
विश्वप्सोऽपि, नान्तो दान्तः शन्त्रतोऽपि तनूनपात्॥११३॥
घासिर्घसुरिर्हवनो हविश्च द्वौ वनात्परौ ।
दवो दावो, हेतौ कीला कीलो ज्वालो पि ज्वालया॥११४॥
अर्चिरर्ची सन्तेदन्तावूष्मा नान्तः सहोष्मया ।
बाष्पे,तडिति शम्पा स्यात् सम्पा शम्बा च विद्युता॥११५॥
विद्युत् सौदामिनी सौदामनी सौदाम्निकान्विता ।
सौदाम्नी च सुदाम्नी वा चपला चवला चला ॥११६॥
आकालिकी चाकालिका, वायौ मरुत-मारुतौ ।
मरुत् समीर-समरौ सृमरोऽप्यनलाऽनिलौ ॥ ११७ ॥
जगत्प्राणो-जगत्प्राणौ गन्धाद् वाहि-वाह-वहाः ।
वातिर्वातो भवेत् सारो दन्त्य-तालव्यपूर्वगः ॥११८॥
शबलवर्णेऽपि सरट्-सरडौ टान्त-डान्तगौ ।
लघट् च लघिट्टिः प्रवि: पवनः पवमानवत् ॥११९॥

वातूलो वातुलो वातसमूहेऽथासहेऽपि च ।
वातविकारस्याऽरण्ये षण्डं शण्डं वनं वनी ॥ १२० ॥
सत्रं तालव्य-दन्त्यादि दवो दावोऽटव्यटविः ।
चुरुम्बः सतुरुम्बश्चारामेऽपोपात्परं वनम् ॥ १२१ ॥
राज्ञामन्तःपुरोद्याने प्रमदा-प्रमदाद् वनम् ।
वृक्षे द्रुमो विद्रुमो द्रुः कुठिः कुण्ठोऽंह्रिपोऽङ्घ्रिपः ॥१२२॥
शालस्तालव्य-दन्त्यादिः शिखी शाख्यगमोऽगवत् ।
पारिन्दश्चापि पालिन्दो गाथकेऽपि दलान्विते ॥ १२३ ॥
पर्णलः पर्णिलो वृक्षे स्थाने वृक्षैर्वृतान्तरे ।
निकुञ्ज-कुञ्जौ जरुट-जरुडौ च, वनस्पतौ ॥१२४॥
फलासवृक्षे फलवान् फलिनश्च फली तथा ।
फलपाकावसानायामौषध्यौषधिरोषधी ॥ १२५ ॥
क्षुपो ह्रस्वशिफाशाखे क्षुपको, व्रततिर्लता ।
प्रततिर्व्रतती तद्वद् वल्लि-वल्ल्यौ च वेल्लिवत् ॥१२६॥
प्ररोहे रोहेऽप्यङ्कूराङ्कुरौ शाखा शिखा लता ।
स्कन्धशाखा शाला साला जटा जटिः शिफा शिफः॥१२७॥
मूले वृक्षस्य बुध्नः स्याद् ब्रध्नोऽंह्रिरङ्घ्रिसंयुतः ।
मज्जा नान्तो ना मज्जाबन्ता सारेऽथ वल्लिका ॥१२८॥
त्वचस्त्वचा त्वक् च चोचं शल्कं वल्कं च वल्कलम् ।
शकलं वल्के शल्के त्वर्धेऽपि शल्कं शकलेऽपि ॥१२९॥
कोटरे निक्कुटः प्रोक्तो निष्कहो, वल्लरौ पुनः ।
वल्लरी मञ्जरी मञ्जा मञ्जरिश्चापि, पर्णके ॥ १३० ॥

पत्रं पात्रं पतत्रं च छादनं छदनं छदः।
सन्तं छदोऽस्त्री चादन्तः, नवेऽस्मिन् किसलं स्मृतम्॥१३१॥
किसलयं द्वयं दन्त्यं, पुष्पे सुमनसः स्त्रियाम्।
भूम्नि सुमना ऐक्येऽपि प्रसूनं सून-सूनके ॥ १३२ ॥
प्रसूतकं प्रसूतं च प्रफुल्लं फुल्लवत् सुमम्।
कुसुमं, कलिकायां तु कलिः स्यात्कोर-कोरकौ ॥१३३॥
कुड्मले कुड्मलं तद्वत् कुष्मलं कुमलं तथा।
मुकुलं मकुरं प्रोक्तं मुकुरं, बकुलद्रुमे ॥ १३४ ॥
कुलालदण्डे कोरको दर्पणेऽपि च कोशवत्।
कोषो द्वौ च कषे दिव्ये रैवये योनिशिम्बयोः ॥१३५॥
जातीकोशे सिपिधानेऽण्डकोऽपि स्तबके पुनः।
गुत्सो गुच्छो गुलुम्बुश्च गुलुच्छुः सगुलुच्छकः ॥१३६॥
गुच्छको गुञ्छको गुञ्छो गुलुञ्छोऽस्त्री, रसे पुनः।
पौष्पे मकरन्दः ख्यातो मकलन्दो मकरन्दवत् ॥१३७॥
प्रबुद्धे प्रफुल्ल-फुल्ले संफुल्लोत्फुल्लके स्फुटम्।
स्फटितं सव्याकोशं च व्याकोषं स्यात् फले पुनः॥१३८॥
शस्यं तालव्य-दन्त्यादि वानावाने तु शुष्कके।
ग्रन्थौ पकः षण्ढं सन्तं पसश्च बीजकोशिका ॥१३९॥
शिम्बा सिम्बायुता शिम्बिः शमी शिमिश्च पिप्पली।
पिप्पलः पिप्परी बोधिः स्याद् बोधिद्रुम इत्यपि ॥१४०॥
स्यादश्वत्थे च, प्लक्षे तु पर्कटी नन्त-ङ्यन्तगः।
जटी नन्तो जटी ङ्यन्तो भवेज्जटिरिदन्तकः ॥१४१॥

न्यग्रोधे तु वटो वट्या वटं जन्तुफले पुनः ।
उदुम्बरोडुम्बरौ द्वौ मलयूर्जघनेफला ॥१४२॥
मलयुः, सहकारेऽम्र आम्रोऽपि शिग्रुके स्मृतः ।
दन्त्य-तालव्यादिः शालाञ्जनोऽक्षीव आक्षीववत् ॥१४३॥
पुन्नागे केशरो दन्त्य-तालव्यमध्यः केशवः ।
बकुले केशरस्तद्वत् केसरः सिंहकेसरः ॥१४४॥
मालूरे बिल्वो बिल्वी च, पर्णगुच्छे कुरण्टकः ।
कुरुण्टक-कुरण्डकौ किंकरातवदीरितः ॥ १४५ ॥
किंकिराटः, पलाशे तु दन्त्य-तालव्यमध्यगः ।
किंसुकस्तृणराजे तु तलस्तालश्च तद्विदि ॥१४६॥
तालि-ताडी, देवताडे देवताडी खरागरी ।
खरागर्यौ समे प्रोक्ते अगरीवद् गिरागरी ॥१४७॥
मोचायां तु रम्भा रम्भः कदलिः कदलोऽपि च ।
कन्दलस्त्रिषु वारणवुषा बुषा बुसान्विता ॥१४८॥
हयमारे करवीरः कणवीरस्तथा मतः ।
प्रतिहासः प्रतीहासः स्याद् गिरिमल्लिका कुटः ॥१४९॥
कौटजः कुटजः कोटी, तत्फले त्विन्द्र-भद्रतः ।
यवं कलिङ्गं कलिङ्गा, वेतसे वेतसी रथः ॥१५०॥
रथाभ्रपुष्पोऽभ्रपुष्पः, कौलौ तु बदरी भवेत् ।
बदरिस्तथा कर्कन्धुः कर्कन्धूः कर्कुन्धुवत् ॥१५१॥
कर्कुन्धूर्घुट्टा घोण्टा च गोपघोण्टातने भवा ।
नीपे कदम्ब-कलम्बौ शालस्तालव्य-दन्त्यवान् ॥१५२॥

सर्जे फेनिले त्वरिष्ठो रिष्ठोऽपि पिचुमन्दवत् ।
पिचुमर्दोऽपि निम्बेऽथ कर्पासे पिचुतूलयुक् ॥ १५३ ॥
पिचुस्तूलः पिचव्यश्च, कृतमाले त्वारग्वधः ।
आर्ग्वधारगवधौ च शम्पाकश्च सम्पाकवत् ॥१५४॥
वृषे वृषक-वृषभावाटरूषोऽटरूषकः ।
अटरुषोऽटरुषक आटरूषो अटाद् रुषः ॥ १५५ ॥
वाशको वाशिका वासा वाशा स्त्रीन्त्रोः करञ्जवत् ।
करजोऽपि नक्तमाले रक्तमालस्तथेमकौ ॥ १५६ ॥
काकाचिकः काकचिकस्तद्विशेषे तु पूतिकः ।
पूतीकोऽपि महावृक्षे स्नुक् स्नुट् स्नुहिः स्नुही स्नुहा॥१५७॥
गुडो गुडा गुडी वज्रो वज्रा वज्री सिहुण्डवत् ।
सीहुण्डो पराजितायामास्फोटा स्फोतया समम् ॥१५८॥
पारिभद्रे तु मन्दारुर्मन्दारो मन्दरोऽपि च ।
मधुद्रुमे मधूकः स्याद् मधुकश्च मधूलकः ॥ १५९ ॥
मध्वष्ठीलो मधुष्ठीलो मधुश्चापि, पलङ्कषे ।
गुग्गुलो गुग्गुलुः कुम्भं कुम्भोलूश्च कुभोलुवत् ॥१६०॥
उलूखलं च खलकं कुम्भोलूखलकं तथा ।
चारे प्रियालः पियालो राजादन-राजातनौ ॥१६१॥
सन्नकद्रुः सन्नकोद्रुर्धनुष्यटो धनुष्पटौ ।
धनुरुदन्तः क्षीरिण्यां क्षीरिका च राजादनः ॥१६२॥
राजातनो राजन्यां च फलाध्यक्षोऽप्यध्यक्षवत् ।
रथद्रुमे स्यात्तिनिशं तिलिशो नेमि-नेमिनौ ॥१६३॥

नेमी ङ्यतोऽपि नारङ्गे नार्यङ्गस्तापसद्रुमे ।
इङ्गुदी गुदामिङ्गुदः स्याच्छ्रीपर्ण्यां तु काश्मरी ॥१६४॥
कश्मरीवत् काश्मर्या च काश्मीर्यपि च संमता ।
कम्भारी गम्भारी तुल्ये अम्लीकायां मताम्लिका॥१६५॥
अम्म्लिका चाम्म्लिकाऽम्म्लीका तिन्तिडी तिन्तिली तथा॥
तिन्तिडीका तिन्तिडिका, दाडिमः शुकवल्लभे ॥१६६॥
दाडिम्बो दालिमोऽपि स्याच्छेलुः श्लेष्मान्तके शलुः ।
लकुचे लिकुचोऽप्युक्तो डहुश्चाडहुरित्यपि ॥ १६७ ॥
बीजके त्वासनः प्रोक्तोऽसनोऽशनवदाशनः ।
पाटला पाटलिः स्त्रीन्त्रोबर्हुत्वके भवेद् भुजः ॥१६८॥
भूर्जो भुर्जः कर्णिकारे परिव्याधश्च व्याधवत् ।
जलवेतसभेदे स्यादिज्जलो हिज्जलोऽपि च ॥ १६९ ॥
निचुलो निचुरो धात्र्यामामलकी त्रिलिङ्गिका ।
कायस्थावद् वयःस्था च स्याद् भूम्यामलकी पुनः॥१७०॥
ताली तामलक्यमली झाटा चाज्झटयान्विता ।
विनुन्नको नद्दयाक्षो बिभीतक-बिभेदकौ ॥ १७१ ॥
अक्षभया हरीतकी त्रिलिङ्गा स्याद् वयःस्थया ।
कायस्थैतत्फलत्रय्यां त्रिफली त्रिफला फलम् ॥ १७२ ॥
तृफला, गन्धवृक्षे तु वरणो वरुणस्तथा ।
भवेत् तमाले तापिच्छस्तापिञ्छो बिन्दुसंयुतः ॥१७३॥
सिन्दुवारे तु निर्गुण्डी निर्गुण्डा च निगुण्ठ्यपि ।
सुरस इन्द्रसुरिसोऽप्यथातिक्तके लता ॥ १७४ ॥

माधवीलता माधव्यथोड्रपुष्पे जपा जवा ।
मालत्यां तु जातिर्जाती सुमनाऽऽबन्त-सन्तगा ॥१७५॥
विचकिले मल्लिका च मल्लिः स्याच्छतभीरुका ।
शीतभीरुर्वनजेऽस्मिन्नास्फोता स्फोटया समम् ॥ १७६ ॥
शिवमल्ल्यां बक-बुकौ वसूको वसुको वसुः ।
वृक्षरुहायां तु वन्दा वन्दाका च जयन्त्यपि ॥ १७७ ॥
जीवन्ती सुषिणे करमर्दः स्यात् करमन्दवत् ।
कृष्णपाकफलः कृष्णपाकः कृष्णफलात् परः ॥१७८॥
पाकः पाककृष्णफलः पाकाढिफलकृष्णवत् ।
प्रियङ्गौ फलिनीयुक्ता फला जम्बीरपादपे ॥ १७९ ॥
जाम्बीरोऽपि च जम्भीरो जम्भीलो जम्भ-जम्भलौ ।
बीजपूरे पूरकः स्यात् सुपूरकश्च केसरी ॥ १८० ॥
केसराम्लोऽम्लकेसरो मातुलिङ्गश्च लिङ्गवत् ।
मातुलुङ्गोऽपि, ग्रन्थिले करीर-ककरौ समौ ॥ १८१ ॥
करर एरण्डे मण्ड आरण्डः स्यादमण्डवत् ।
उरुवूकश्चोरुबुको व्यडम्बक-व्यडम्बनौ ॥ १८२ ॥
कपिकच्छ्वां तु कण्डूरा कण्डुराण्डाध्यवेः परा ।
शूकशिम्बा शूकशिम्बी विजयायां तु मातुली ॥१८३॥
मातुलानी भृङ्गी भङ्गा धूर्ते धुस्तूर-धूस्तुरौ ।
धूस्तूर-धुस्तुरौ धुस्तुर्धत्तूरो धुत्तुरो रवौ ॥ १८४ ॥
अर्कोऽर्कपर्णो वसुको वसुरा स्फोटयान्विता ।
आस्फोताऽथ दधिफले कपिच्छः स्यात्कपिच्छवत्॥१८५॥

लाङ्गली नन्तो ङ्यन्तो नालिकेरी नालिकेरवत् ।
नालिकेलो नालीकेरो नालिकेरिश्च पर्णकः ॥ १८६ ॥
चीर्णोत्कर्जूर-खर्जूरौ वर्षपाकी कपीतनः ।
पीतनकोऽम्नातकश्चाम्रातकः क्रकचच्छदे ॥ १८७ ॥
केतकः केतकी कोविदारे कुद्दालवत् स्मृतः ।
कुदारो, गजप्रियायां शल्लकी सल्लकीति च ॥ १८८ ॥
सिल्लकी ह्लादिनी ह्लादा तन्निर्यासे तु कुन्दुरुः ।
त्र्युकारः, कुन्दः पालक्यां पालङ्कीति च वंशके ॥१८९॥
त्वचिसारः त्वक्सारोऽपि शिंशपाऽगरुशिंशपा ।
अगरुवंशलोचना भवेद् वांशीव वंशजा ॥ १९० ॥
तुकाक्षीरी त्वक्क्षीरी च त्वक्क्षीरं रोचना च गोः ।
गोपित्तरोचना, पूगे गूवाकः स्याद् गुवाकवत् ॥ १९१॥
तद्भेदे चिक्कणं चिक्कं ताम्बूली कथिता बुधैः ।
ताम्बूलवल्ल्यां क्रमुकपर्णचूर्णकसंयुजि ॥ १९२ ॥
तम्बुलं च सताम्बूलं तुम्ब्यां तुम्बः सतुम्बकः ।
तुम्बी तुम्बिरलाबूवदालाबूरप्यलाबु च ॥ १९३ ॥
लाबुका गुञ्जायां काकचिञ्चिका काकणिन्दिका ।
काकनन्तिका, गोस्तन्यां मृद्वीका स्याद् मृदीकषा॥१९४॥
रसा द्राक्षा ध्राक्षा कण्ठयां त्रिकण्ट-त्रिककण्टकौ ।
गोक्षुरो गोक्षुरु-क्षुरौ गोखुरो गिरिकर्णिका ॥ १९५ ॥
आस्फोता स्यादास्फोटा च वीरणीमूल आद्दतम् ।
उशीरमुषिरमुशिग् जान्तो लघुलयं लघु ॥ १९६ ॥

लयमृणाला-मृणाले अवदाहेष्टकापथम् ।
इष्टकापथावदाहौ बालके वाल इष्यते ॥ १९७ ॥
ह्रीवेरं हिरिवैरं च दद्रुघ्ने तु प्रपुन्नटः ।
प्रपुन्नाटश्च प्रातुन्नाटकः पद्माट इत्यपि ॥ १९८ ॥
प्रपुन्नाडः प्रपुनाड उरणा-क्षोरणाख्यकौ ।
शिरीषे भण्डी भण्डीरो भण्डिरो भण्डिलोऽपि च ॥१९९॥
जम्वूवृक्षे जम्बुरपि तत्फले जम्बु-जाम्बवे ।
जम्बूः स्त्री स्यादरलौ त्वरेटुः श्योनावशोणकौ ॥ २०० ॥
स्योनाकः कुटन्नटवद् नटोऽथ चिरजीवकः ।
जीवको मधुरकश्च मधुरः कूर्चशीर्षके ॥ २०१ ॥
कपीतनो गर्दभाण्डे कपीतः पीतनस्तथा ।
नागकेसरे केसरो नागः स्याद् मदनद्रुमे ॥ २०२ ॥
पिण्डी पिण्डीतकः कटहलद्रौ पनसः स्मृतः ।
फनसः पणसो भल्लातके रुष्वोऽप्यरुष्करः ॥ २०३ ॥
पिच्छिलायां शाल्मलिः स्याच्छल्मलिः शाल्मलोऽपि च ।
प्लीहशत्रौ रोहितको सरोहितक-रोहितौ ॥ २०४ ॥
रोही खदिरे गायत्री नन्तो ङन्यतश्च कथ्यते ।
पुण्डरीके तु पुण्डर्यं प्रपुण्डरीकमित्यपि ॥ २०५ ॥
कतके कतोऽपि केशहन्त्र्या शमिः शमीति च ।
ह्रस्वा शमीरुः शमीरस्तूते तूदं तुदं तथा ॥ २०६॥
मधुयष्ट्यां यष्टिमधु यष्टीमधुकमादृतम् ।
यष्टिर्मधुकं त्वक्पत्र गुडत्वक् त्वक् त्वचं तथा ॥२०७॥

वराङ्गकं वराङ्गं च स्यादेलायां तु निष्कटिः ।
निष्कटा स्थूलैलायां तु कथिता त्रिपुटा पुटा ॥२०८॥
कर्कटश्रृङ्ग्यां श्रृङ्गी च कृष्णाभेद्यां कटंवरा ।
कटुकी कटुकश्चापि अशोका रोहिणीयुता ॥ २०९ ॥
अशोकरोहिणी दारुहरिद्रायां कालेयकः ।
कालीयको गालवे तु रोध्र-लोध्रौ च सावरः ॥२१०॥
तालव्य-दन्त्यपूर्वः स्यात्, तद्भेदे ङ्यन्त-नान्तगः ।
पट्टी फणिज्जके तु स्याद् मरुबक-मरूबकौ ॥ २११ ॥
रक्ताम्राते कुरुबकः [1]सोकारानुकाररकः ।
महासहायामम्लातो म्लातको म्लान इत्यपि ॥२१२॥
अमिलातकेऽपि दुरालभायां तु यवासकः ।
यवास-यवाषौ यासो धन्वयासोऽपि संमतः ॥ २१३ ॥
धन्वयवासको धन्वयासो रोदनी बोधनी ।
मोरटायां मूर्वा मूर्वी स्रवा स्रुवाऽपामार्गके ॥२१४॥
खराद् मञ्जरि-मञ्जर्यौ भार्म्यां हिञ्जी च फाञ्जिका ।
ब्राह्मणी ब्राह्मणाद्या स्याद् यष्टिकाथ किरातकः ॥२१५॥
किरातो हैमे कुष्ठे तु वर्ग्यद्वादशसंयुते ।
वानीरं वानीरजं च व्याप्यमाप्यं च तद्भिदि ॥२१६॥
शतरुषा शतारुश्च सन्तोऽथो कत्पले पुनः ।
काफलं कट्फलस्तद्वत् केटरः कैटर्यं तथा ॥२१७॥

---

१ उकारसहित, अनुकारश्च रकारो यस्मिन्– कुरुबकः, कुरबकश्चेत्यर्थ. ।

अजमोदायां तु मयूरो भवेद् हस्तमयूरकः ।
यवानिका यवानी च यमानिका यमान्यपि ॥२१८॥
झिण्ट्यां सैरेयश्च सैरीयकः सहचरान्वितः ।
सहाचरो नीलझीण्ट्यां वाणो वाणाथ पीतिका ॥२१९॥
कुरुबकः कुरुण्टकः सहाचरः सहाच्चरः ।
सहचरी शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रका ॥२२०॥
मिशिर्मिशी मिसि-मिस्यौ मधुरा तु मधूरिका ।
सालेयो दन्त्यताल्व्यो मिशी मिशिर्मिसी मिसिः ॥२२१॥
मिश्रेया कोकिलाक्षे तु क्षुर इक्षुर इत्यपि ।
शङ्खिन्यां तु चोरपुष्पी चौर्यथो खरकाष्ठिका ॥२२२॥
काष्ठिकापि बलायां स्याद् नागबलायां तु द्वे पुनः ।
गङ्गेष्ठिका गङ्गेरुका महाबलायां संगता ॥२२३॥
सहदेवी देवसहा हिङ्गुपत्र्यां तु कारवी ।
करवी कबरी तद्वत् कवरी बाष्पिकायुता ॥ २२४ ॥
बाष्पीका पृथु-पृथ्व्यौ च स्याद् मयूरशिखोऽप्यसौ ।
मयूरो लोचतः ख्यातो मस्तको मर्कटोऽपिच ॥ २२५ ॥
श्यामलतायां गोपे च गोपी गोपालिका तथा ।
गोपवल्ली शारिवावद् भवेदुत्पलशारिवा ॥ २२६ ॥
चोराख्यगन्धद्रव्ये तु गणवद् गणहासकः ।
शुषिरायां नटी-नल्यौ ग्रन्थिपर्णेऽशुकं मतम् ॥ २२७ ॥
शुकबर्हं बर्हिःपुष्पं पुष्पं स्पृक्कौषधौ पुनः ।
कोटीवर्षा कोटिवर्षा कोटिमाला मरुद्युता ॥२२८॥

मरुन्मालाऽप्यथ वृद्धदारके इक्षगन्धया ।
इक्षुगन्धा छागलान्त्री छगली तद्वदान्त्र्यपि ॥२२९॥
दन्त्यां मकूलक-मुकूलौ रक्ताङ्गके पुनः ।
स्यात्कम्पिल्लश्च काम्पिल्लः काम्पिल्योऽपि कम्पीलवत् २३०
रोचनी रेचनी बलभद्रिका त्रायमाणिका ।
त्रायन्ता, रास्नायां रस्या रसना रसनं रसा ॥२३१॥
मांसिगन्धद्रव्ये मिषी मिसिश्च जटिला जटा ।
जनातिगन्धद्रव्येषु स्याज्जनी जननी जनिः ॥२३२॥
जतूका जतोः का-कायौं जतुकृच्चातिविषा पुनः ।
विषी विषा प्रत्युपाभ्यां त्रिवृति त्रिवृता स्मृता ॥२३३॥
त्रिपुटी त्रिपुटा प्रोक्ता रोचनी रेचनीयुता ।
शतवीर्यायां तु शतावरी चेन्दीवरी वरी ॥२३४॥
सहदेव्यां सहदेवः सहदेविश्च कथ्यते ।
मञ्जिष्ठा वर्गद्वितीययुग् भण्डीरी च भण्डिरी ॥२३५॥
भाण्डीरी भण्डी विकसा विकषा कालमेश्यपि ।
कालमेषी चविकायां चविकं चवनं तथा ॥२३६॥
चव्यं चव्याऽप्यथ तण्डुलायां तु तण्डुलः ।
तन्तुलोऽपि विडङ्गं च विलङ्गं गन्धमूलिका ॥२३७॥
शटी षटी च कर्चूरः कर्चूरोऽप्यथ क्षीरिणी ।
हिमावती हिमवती स्थिरायां शालपर्णिका ॥२३८॥
दन्त्य-तालव्याद्याथाखुपर्ण्यां चित्रोपचित्रया ।
ऐलवालुके वेलेयं वालुकं हरिवालुकम् ॥२३९॥

नवमालिका सप्तला सातला कैवर्त्तीपरे ।
मुस्तके वानेयं वन्यं प्लवं च परिपेलवम् ॥२४०॥
दशपूरं दशपुरं, कटंभरौषधौ मता ।
भद्रबला राजबला महाबला प्रसारणी ॥२४१॥
सरणी सरणा वापि सारणी कटली पुनः ।
ज्योतिष्का ज्योतिष्मती च तर्कार्या वैजयन्तिका ॥२४२॥
जया जयन्ती पानीयकण्टके तु शृंगाटकम् ।
संङ्घाटिका त्रिकोणश्च त्रिकोने प्रोपमे पुनः ॥२४३॥
बातामममपि बादामं पद्मेऽब्जोऽदन्त-सन्तषण् ।
जलात् पङ्कात् सरसोऽपि परे जन्म-ज-रुट्-रुहाः ॥२४४॥
सरसीरुहं सरसिरुहं विसप्रसूतवत् ।
विसप्रसूनमपि स्यात्कैरविण्यां कुमुद्वती ॥२४५॥
कुमुदिन्यथोत्पले तु कुवेलं कुवलं कुवम् ।
कुवलयं कैरवे तु कुमुदं कुमुदुत्पले ॥२४६॥
नीले त्विन्दीवरं चन्दीवारमिन्दीकरं तथा ।
सौगन्धिके तु कल्हारं हकाराक्रान्तलान्वितम् ॥२४७॥
पद्मनाले तु मृणालं मृणाली च विशं विसम् ।
विसण्डकं च पद्मादिवृन्ते नाली तु नालया ॥२४८॥
नालं किञ्जल्के तालव्य-दन्त्यमध्यं तु केसरम् ।
नवपत्रे संवर्तिका संवर्तिर्जलनीलिका ॥२४९॥
शेवालं शैवलं शैवालं शेपालं च शीवलम् ।
शेवलं पाटलशाला वाशुराशु च व्रीहिवत् ॥ २५० ॥

आशुव्रीहिः कलमस्तु कडमश्च कलामकः।
मङ्गल्यके मङ्गल्याऽपि मसूरो मसुरस्तथा ॥ २५१ ॥
मसूरा मसुराऽप्येते वेश्यायामपि वार्द्धयः।
कलाये सतीनकः स्यात् सातीनश्च मतीनवत् ॥२५२॥
सतीलक-सातीलकौ त्रिकटोऽङ्कट इत्यपि।
चणके हरिमन्थः स्याद् हरिमन्थज इत्यपि ॥ २५३ ॥
मुद्गे हरिः सहरितस्तुम्बरस्तु वनोद्भवे।
राजमुद्गे मकुष्टः स्याद् मयुष्ठोऽपि स-ठान्तिमौ ॥२५४॥
मुकुष्ठक-मयष्ठकौ वर्गाद्यासौ स-ठान्तिमः।
मुकुष्ठः स्याद्, धान्यभेदे कुल्माषश्च कुल्मासवत् ॥२५५॥
जघन्यव्रीहौ श्यामाकः श्यामकः पीततण्डुला।
कङ्गु-क्वङ्गू कङ्गुनी च कङ्कुश्च, कोरदूषके ॥२५६॥
कोद्रवः कुद्रवोऽप्युक्तः, युगन्धर्यां तु योनलः।
जोन्नाला यवनालश्च, जूर्णा जूर्णिः शणः सणः ॥२५७॥
भङ्गायाम्, गवेधुकायां गवीधुका गवेधुवत्।
गवेडुश्च, तिलात्पिञ्जपेजौ षण्ढतिले ह्युभौ ॥ २५८ ॥
कदम्बके सरिषपः सर्षपः, सस्यशीर्षके।
कविशं कणिशोऽफलकाण्डे पल-पलालकौ ॥२५९॥
कडङ्गरे वुसवुषौ, मेघनादे स्मृतावुभौ।
तण्डुलीयस्तण्डुलेरस्तण्डुलीशाकभिद्यहो ॥ २६० ॥
मारिषं मारुषम्, बिम्ब्यां स्यात्तुण्डी तुण्डिकेरिका।
तुण्डिका तुण्डिकेरी च, मधुस्रवायां तु जीवनी ॥२६१॥

जीवन्ती जीवनीया च जीवा स्यात्, क्षारपत्रके ।
शाकवीरो वीरशाको वास्थूकमपि वास्तुकम् ॥२६२॥
चङ्गेर्यां स्यादम्ललोना लोणिका चाऽम्ललोणिका ।
अम्बोष्ठिकायुताऽम्बष्ठा टोलावदम्लटोलकः ॥२६३॥
खरपुष्पायां कबरी बर्बरा बर्बरी तथा ।
वृन्ताके वार्ता वार्ताकी वार्ताकं च वार्ताकुवत् ॥२६४॥
वार्ताङ्गो वातिङ्गणश्च तथैव दुष्प्रधर्षिणी ।
दुष्प्रधर्षणी च, शतपर्णायां तु कलम्बिका ॥ २६५ ॥
कलम्बूश्च, पालघ्ने तु छत्रा-छत्रा-ऽतिछत्रवत् ।
अतिछत्रस्तिक्तके तु पटोलः पटुवत् स्मृतः ॥ २६६ ॥
पुष्करमूले पौष्करं पुष्करं मूलमित्यपि ।
भृङ्गराजे भृङ्गरोऽपि भृङ्गरजो नादन्तगः ॥ २६७ ॥
भृङ्गरजश्च सान्तोऽपि षर्बूजे चाऽपि मूर्धजे ।
दशाङ्गुलमितिख्यातं कारवेल्ले सुशव्यपि ॥ २६८ ॥
सुषवी सुशवी कर्कारौ कूष्माण्डो विदां मतः ।
कुष्माण्डोऽपि च कूष्माण्डी,पटोल्यां तु कोशातकी॥२६९॥
कोषातकी च, कर्कट्यां स्यादीर्वारुरिर्वारुवत् ।
ऊर्वारुरुर्वारुरपि एर्वारुश्चिर्भिटी तथा ॥ २७० ॥
चिर्भिटं चिर्भिटस्तद्वत् वालुङ्कः स्याद् वालुक्यपि ।
त्रपुषी त्रपुसी त्रपुषं त्रिपुषं च, [1]म्नेऽर्शसः ॥ २७१ ॥
शूरणो दन्त्यतालव्यादिमः, बालतृणे पुनः ।
शस्यं स्याद्दन्त्यमूर्धन्यमध्यम, बर्हिषि दभ्रवत् ॥२७२॥

1 अर्शोघ्ने, इत्याकूतम् ।

दर्भः कुशः कुसो मुञ्जे शरस्तालव्यदन्त्यभाक् ।
दूर्वायां हरितालीवद्धरिता, धमने नडः ॥ २७३ ॥
नलो नटः, कुरुविन्दे मुस्ता त्रिषु च मुस्तकः ।
इक्षौ गण्डीरी गण्डकी, पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्र-पौण्ड्रकौ ॥२७४॥
कासस्तालव्यदन्त्यान्त ईषीका स्यादिषीकया ।
यवासं यवसंघातेऽर्जुने तु द्वे तृण-त्रिणे ॥ २७५ ॥
मालातृणं भूस्तृणं च, विषे तु गर-सङ्गरौ ।
गरलोऽथ हालाहले हालहलो हलाहलः ॥ २७६ ॥
पर्यन्तवने स्रोकण्युकणी, कीटे कृमिः क्रिमिः ।
लाक्षायामपि तद्भेदे नीलाङ्गुश्च नीलङ्गुवत् ॥ २७७॥
गण्डूपदे किञ्चुलकः किञ्चुलुकोऽपि संमतः ।
जलसर्पिण्यां जलूका जलौका च जलौकसः ॥२७८॥
स्त्रियां वा भूम्नि च जलालोका प्रोक्ता जलौकसः ।
पुंस्यदन्तो जलायुकाऽस्रपाऽऽबन्ता विजन्तकः ॥२७९॥
अम्बुमात्रजशङ्खे तु शम्बुः शम्बूश्च शम्बुकः ।
शम्बूकश्च सशाम्बूकः, कपर्दे तु हिरण्यवत् ॥ २८० ॥
हिरणः कथितः प्राज्ञैर्दीर्घकोशा पुनः स्मृता ।
दीर्घकोषा च दुर्नामाऽऽबन्तो नान्तो दुर्नाम्न्यपि ॥२८१॥
पिपीलके पीलकोऽपि, क्षुद्रजन्तौ तु धान्यजे ।
कणाटीनः कटाटीनः स्याद् युकाण्डे तु लिक्षया ॥२८२॥
रिक्षोद्दंशे कोलकणो मत्कुणोत्कुणकावपि ।
इन्द्रगोपे त्विन्द्ररजोऽग्निकोऽथ तन्तुवायके ॥ २८३ ॥

तन्त्रवाय ऊर्णनाभ उर्णनाभिश्च मर्कटः ।
मर्कटको जालिकश्च जालकारकवत् कृमिः ॥ २८४ ॥
क्रिमिर्वृश्चिकेऽलि-राल्य-लालिर्द्रोणो द्रुणो द्रुतः ।
भ्रमरेऽलि-रली मधुकृत् मधुकरः शिलीमुखः ॥२८५॥
शिलामुखः, मक्षिकायां भिम्भरा भिम्भराल्यऽपि ।
मधुरस्त्री मधूलं च, माक्षिके वरूटी पुनः ॥ २८६ ॥
वरटाऽपि च, गन्धोल्यां वर्षकर्यां तु चीरिका ।
चीरी चरुका चिरुका झीरुका झिल्लीकायुता ॥२८७॥
झिल्ली झिल्लिका झिलिका विलेपनमले तथा ।
आतपस्य रुच्यपि च, श्वापदे व्याड-व्यालकौ ॥ २८८॥
द्विपे मतङ्ग-मातङ्गौ गजो गर्जो मतंगजः ।
करी करिर्दन्तावलो दन्ती पेचकिपेचिलौ ॥ २८९ ॥
हस्तिन्यां धेनुका धेनुर्वाशिता वासिता द्वयम् ।
नार्यामपि कणेरुश्च गणेरुरपि तद् द्वयम् ॥ २९० ॥
वेश्यायां कर्णिकारेऽपि करेणुः स्त्रीत्रिभीभयोः ।
विंशतिवर्षेभे विक्कः, पिक्कोऽपि त्रिंशदब्दके ॥ २९१ ॥
कलभः कडभश्च द्वौ उद्वान्तोपात्तकौ समौ ।
निर्मदे राजबाह्ये त्वौपवाह्यश्चोपवाह्यवत् ॥ २९२ ॥
हस्तिदन्ते विषाणं स्याद्विषाण्यपि विषाणकः ।
तन्मूले तु करीरीवत्करीरिर्नेत्रगोलके ॥ २९३ ॥
ईषिका स्यादिषीकेवेभगण्डे करटः कटः ।
गजपश्चिमभागे त्वपरावदऽवरोदिता ॥ २९४ ॥

शृङ्खलस्त्रिषु हिञ्जीरे निगडो निगलोऽन्दुकः ।
अन्दूर्गजबन्धभूमौ वारिर्वारी च तोत्रके ॥ २९५ ॥
वेणुकं वैणुकम्, दन्त्यतालव्यादिः शृणिर्मतः ।
अङ्कुशे, तदग्रेऽपष्ठं कोद् द्वादशाऽक्षरान्तिमम् ॥२९६॥
वीते वातं यतं चोक्ते, वरत्रायां सया पया ।
कक्ष्या गृहप्रकोष्ठे च काञ्चीसादृश्ययोरपि ॥ २९७ ॥
अश्वे तुरगस्तुरङ्गस्तुरङ्गमश्च वाज्यपि ।
वाजिर्वीतिः पीतिः पीती नान्तोऽश्वायां तु वामिवत्॥२९८॥
वामी-वनायुजा-वानायुजा-वाल्हीका-वाल्हिकाः ।
पुच्छे लङ्गुलं लाङ्गुलं गतिभेदे तु धौरितम् ॥२९९॥
धौरितकं धोरणं च धौर्यं स्यान्मुखयन्त्रणे ।
खलीनं खलिन-कवी कविका कवियं कविः॥ ३०० ॥
सन्नाहेऽस्य प्रक्षरं प्रखरोऽस्त्री रश्मि-रस्मिके ।
रुक् च वल्गा वल्गो वागाऽश्वतरे वेगतः सरः ॥३०१॥
वेसरो वेसरादश्वायां जाते, मुकयस्तथा ।
मुकुयो द्वौ मृगभेदे, गर्दभ्यश्वतरात्मजे ॥३०२॥
अप्युष्ट्रे तु मय-मयू क्रमेलश्च क्रमेलकः ।
दाशेरकः सदाशेरः, उक्षिण शक्कर-शाक्करौ ॥३०३॥
शाङ्करश्च वृषा नान्तो वृषोऽपि वृषभर्षभौ ।
शण्डे षण्डोऽपीड्वरः स्यादिल्लरः, विद्धनासिके ॥ ३०४ ॥
नस्योतो नस्तितो नस्तोतः स-ठौ[1] प्रष्ठ-पष्ठतः[2] ।

---

१ ठकारान्तमित्यर्थः ।
२ प्रष्ठ-षष्ठशब्दाभ्यां परो 'वाट्' शब्द, प्रष्ठवाड्, पष्ठवाडिति ।

वाड्, दमयो जितहलवोढ्रोरेकधुरावहे ॥३०५॥
एकधुरीणैकधुरौ, धूर्वहे तु धुरन्धरः ।
धूरीणधुर्यधौरेया धौरेयकोऽथ पृष्ठ्यके ॥३०६॥
स्थौरी स्थूरी स्थूली, षोडः षोडन् षोडत इत्यपि ।
षड्दन्ते, सकूटे तु कुकुदे ककुदं ककुत् ॥ ३०७ ॥
स्त्रीराट्चिह्ने शैलाग्रे श्रेष्ठेऽपि द्वयमन्तिमम् ।
नैचिकं नैचिकी शीर्षे कूणिकायां तु कूणिवत् ॥३०८॥
शृङ्गं शृगः शृङ्गिः शृङ्गी विषाणोक्ता विषाण्यपि ।
विषाणं विषाणो गव्यां गौर्द्वयोरनुडुह्यहो ॥ ३०९ ॥
अनुड्वाही तम्पा तम्बा माहेयी सह माहया ।
स्रवद्गर्भा स्रवतोका एतोका चोत्तमा च गौः ॥३१०॥
नैचिकी निचिकी नीचिकी नीचीक्यप्यऽकोपना ।
सूरता सुरता सूरथा सुरथाऽथ गोकुले ॥ ३११ ॥
गोधनं धनं कीलस्तु पुंस्त्रियोः पुष्पलान्वितः ।
पुष्पलकः शिवकश्च शिवोऽपि ध्रुवको ध्रुवः ॥३१२॥
बन्धने संदानोद्दाने दामा-दाम-दामो-द्दितम् ।
संदितं संदानितेऽजे छगलः छागवत् छगः ॥३१३॥
स्तभ-स्तुभौ, युवाजे तु वर्करो बर्करी तथा ।
वर्करम्, मेषे तु हुडुर्हुडोऽप्युरण ऊरणः ॥ ३१४ ॥
वड्रूटो वरूटस्तद्वद् वरूडो वरुडोऽपि च ।
भरूडो भरुडोऽप्युक्तो भरूटोऽस्थ्याशे कुक्करः ॥३१५॥
कुर्क्करः श्वानः स्वानश्च शुनकः श्वा शुनः शुनिः ।

शुनखो भषणो भषकोऽपीन्द्रमहकान्वितः ॥३१६॥
इन्द्रमहकामुकश्च श्वाने, द्वौ मृगयापटौ ।
विश्वकद्रुर्विश्वकद्रूः, शुनकी शुनका शुनी ॥३१७॥
श्वानकर्णे शुनस्कर्णः श्वकर्णोऽपि निगद्यते ।
सैरिभे मह-महिषौ लुलायश्च लुलायुयुक् ॥ ३१८ ॥
सिंहे पारिन्द्र-पारीन्द्रौ कण्ठीरव-कण्ठेरवौ ।
केशरी दन्त्यतालव्यः, व्याघ्रे द्वीपीव द्वीपिनः ॥३१९॥
चित्रकश्चित्रकायोऽपि, शरभेऽष्टापदोऽष्टपात् ।
गण्डके खड्गी खड्गीरः खड्गो वाध्रीणसोऽपि च ॥३२०॥
दन्त्यतालव्यान्तः, कोले शूकरः सूकरः किरिः ।
किरः, ऋक्षे तु भल्लूको भाल्लूको भल्लुकस्तथा ॥३२१॥
भाल्लुकोऽपि च भालूकश्छोभल्लोऽप्यच्छभल्लवत् ।
गोमायौ फेरु-फेरण्डौ फेरवो भूरिमायवत् ॥३२२॥
भूरिमायुर्जम्बुकश्च जम्बूकोऽपि शृगालवत् ।
सृगालोऽपि शिवाऽऽबन्तः खिङ्खिरः खिङ्खीरा स्त्रियाम् ३२३
भूम्न्युभौ तु शिवाभेदे खट्वाङ्गे वारि-वालुके ।
भिक्षुभङ्गेऽपि, कीशे तु प्लवगः सप्लवङ्गमः ॥३२४॥
प्लवङ्गः प्रवगोपेतः प्रवङ्गोऽथ मृगे भवेत् ।
मर्कटः कर्मटस्तद्वत् कुरङ्गश्च कुरङ्गमः ॥३०५॥
वातायुश्च सवातायुर्दन्त्यतालव्यपूर्वगः ।
शारङ्गः शबलवर्णे चातकेऽपिससार्गकः ॥३२६॥
मृगभेदे कृष्णसारकालसारौ सदन्त्यकौ ।

सतालव्यौ च, पृषत् पृषतो बिलशायिनि ॥२२७॥
कन्दली नन्तो ङ्यन्तश्च कदली त्रिषु कन्दला ।
हस्तायामऽश्यामसृगे ऋश्य-रिश्यौ च सम्मतौ ॥२२८॥
ऋष्य-रिष्यौ मृगभेदे, वाताभिमुखगामिनि ।
मृगे वातप्रमीः पुंस्त्रीदन्तो ङीबन्तकोऽप्ययम् ॥२२९॥
अमि पुंसि वातप्रमीं शसि वातप्रमीनिति ।
ङौ वातप्रमीति रूपं ग्रामणीवच्च शेषकम् ॥२३०॥
स्त्रियामीदन्तं लक्ष्मीवद् ङीबन्तं तु नदीसमम् ।
श्वाविधि शललः शल्यः शल्यकः पुंस्त्रियोर्मतः ॥२३१॥
तच्छलाकायां तु शलं शललस्त्रिषु गोधिका ।
अवलत्तिका लत्तिका गोधा, सर्पसुते पुनः ॥२३२॥
गोधेर-गोधारौ, पल्यां गृहोली गृहगोलिका ।
गृहोलिका मुसली मूर्द्धन्यतालव्यदन्त्यभाक् ॥२३३॥
अञ्जन्यामञ्जनाधिका हालिनी च हलाहलः ।
कृकलासे कृकुलासः सरटः सरडस्तथा ॥२३४॥
सरण्डश्च प्रतिसूर्यः प्रतिसूर्यशयानकः ।
शयानकः, आखौ तु स्याद् मूषिका मूषिकोऽपि च २३५
उन्दरो-न्दुरो-न्दुरवः कुन्दुर्मूषी तु मूषिका ।
मूषा च, गन्धमूष्यां तु छुछुन्दरी छुछुन्दुरी ॥२३६॥
ओतौ बिडालो बिलालो दरुटो दरुडान्वितः ।
ह्रीको ह्लीको ह्रीकुर्ह्लीकुर्लज्जालौ नकुलोऽपि च ॥२३७॥
मार्जालीयश्च मार्जारोऽहौ भुजङ्गो भुजङ्गमः ।

भुजंगः सर्प-सूर्पौ च सरीसृपश्च गूढपाद् ॥ ३३८ ॥
गूढपदो व्याल-व्याडावुरङ्गश्चोरगस्तथा ।
अजगरे शयथुश्च शयालुः स्यात् शयातु षण् ॥३३९॥
शयुर्जलसर्पे तु स्यादलीगर्दोऽलगर्दयुक् ।
अलगर्द्धोऽलीगर्द्धोऽपि राजिलाऽहौ तु डुण्डुभः ॥३४०॥
दण्डुभो दन्दुभो दोडो दोलोऽपि च, तिलित्सिके ।
गोनासो गोनसोऽप्युक्तो घोणसः, मातुलोरगे ॥३४१॥
मालुधानोऽहिदंष्ट्रायामाश्यां-शीर्भोगके फटः ।
स्फटौ द्वौ पुंस्त्रियोः प्रोक्तौ फणास्त्रिषु च दर्विवत्॥३४२॥
दर्वी च कञ्चुके निर्ल्वयनी निर्लयनीयुता ।
पक्षिणी पत्त्री पतत्त्री नकारान्ताविदन्तकौ ॥३४३॥
पतन् पित्सन् पतङ्गश्च पतगो विहगो मतः ।
विहङ्गमो विहङ्गोऽपि नगौकाश्च नगौकवत् ॥ ३४४ ॥
सशकुन्तः शकुन्तिश्च शकुनिः शकुनः स्मृतः ।
वकीरो विकिरश्चापि विष्कीरश्च सृपाटिका ॥ ३४५ ॥
स्मृपाटी चञ्चुश्चञ्चूवत् त्रोटिस्त्रोटी, तनूरुहे ।
पिच्छं पिञ्छं पतत्रं च पत्रं पक्षो नरि स्मृतः ॥३४६॥
पक्ष नान्तं पक्षः सान्तं द्वे षण्ढे च, नभोगतौ ।
प्रडीनो-ड्डीन-संडीन-डयनान्यथ चाण्डके ॥ ३४७ ॥
पीशीकोशः पेशी-कोशौ, नीडं त्रिषु कुलायके ।
केकिनि मोर-मयूरौ मयूको मरुकस्तथा ॥ ३४८ ॥
बर्ही च बर्हिणः शिखाबलः शिखी, पिके पुनः ।

घोषयित्नुः पोषयित्नुः कोकिलः कौकिलान्वितः ॥३४९॥
मौकुलिर्मौकुलः काके, वनकाके तु द्रोणवत् ।
द्रोणकाकः, निशाटे तु कौशिकः कुशिकेऽपि च॥३५०॥
कुक्कटः कुर्कुटस्ताम्रचूडेऽङ्को वक्र-चक्रतः[1] ।
हंसे, कृष्णचञ्चुपादे धार्तराष्ट्र इति स्मृतः ॥ ३५१ ॥
धृतराष्ट्रो भवेद्, हंस्यां वारला वरला तथा ।
वारटा वरटा तद्वत् वरटी, खञ्जनः पुनः ॥ ३५२ ॥
खञ्जरीटः, सारसे तु लक्ष्मणो लक्षणोऽपि च ।
सारस्यां लक्ष्मणा लक्ष्मणी च लक्षणया सह ॥ ३५३ ॥
क्रौञ्चे क्रुङ् शत्रि-शक्री च क्रौञ्च्यां क्रुङ् क्रुचया समं ।
चाषे चासः किकिदीविः किकीदीवि-किकीदिवौ ॥३५४॥
किकिः किकीः किकिदिविः दैविः, शकुनिभिद्यथ ।
वर्तको वर्तवत् प्रोक्तो वर्तका वर्तिका स्त्रियाम् ॥३५५॥
कटुकाणे टिट्टिभः स्यात् टीटिभश्चटके पुनः ।
कुलिङ्ककः कलम्बिकः चटका क्षिपकादिषु ॥ ३५६ ॥
स्त्रियां तयोः स्त्र्यपत्येऽपि चाटकेरो नरे तुकि ।
जलरङ्कौ जलरङ्कः कालोत्कण्टक-कण्ठगौ[2] ॥ ३५७ ॥
दात्यूहश्च सदात्योहः, कह्वे बक-बुकौ समौ ।
बकोटोऽपि, बलाकायां कण्टिका-कण्ठिके बिसात्[3] ॥३५८॥

---

१ बक-चक्राभ्यां परोऽङ्कशब्दः, बकाङ्कः, चक्राङ्क इति ।

२ कालशब्दात् परौ कण्टक कण्ठगशब्दौ, कालकण्टकः, कालकण्ठग इति ।

३ बिसशब्दात् कण्टिका-कण्ठिकाशब्दौ योज्यौ, बिसकण्टिका, बिसकण्ठिकेति ।

चिल्ले आतापिरातापी आतायी नान्तकावुभौ ।
कामायौ तु गृध्र-गृत्सौ दाक्षाय्यश्च दक्षाय्यवत्॥३५९॥
रामाश्रिते जटायुर्[1]नोदन्तकः सान्तिमोऽपि च ।
कीरे तालव्यदन्त्यादिः सुकोऽथ शारिका मता ॥३६०॥
गोकिराटिका गोराटी स्यात् चर्मचटका पुनः ।
जतुका च जतूका च, परोष्ण्यां वल्गुली स्मृता ॥३६१॥
वल्गुलिका, कर्करटौ करेटुः कर्कराटुकः ।
करटुः कर्करेटोऽथाटिराडिश्च शरातिवत् ॥ ३६२ ॥
आतिः शरारिः शलालिः कृकण-क्रकरावुभौ ।
कपिञ्जले, भास-भाषौ शकुन्ते, रक्तलोचने ॥ ३६३ ॥
पारापतः पारावतः पारपतः कपोतवत् ।
कपोटः, गुन्द्राले जीवञ्जीवः स्याद् जीवजीववत्॥३६४॥
व्याघ्राटे तु भरद्वाजो भारद्वाजश्च, तित्तिरः ।
तित्तिरिः खरकोणे द्वौ, मरुले कारण्ड इष्यते ॥३६५॥
कारण्डवः, मीने मच्छो मत्सो मत्स्यो विसारिणा ।
वैसारिणो विसारश्च शक्लीव शकली मता ॥ ३६६ ॥
शम्बरो दन्त्यतालव्यो वादालश्च वदालवत् ।
सहस्रदंष्ट्रे शिशुके चुलूपीव दुलूप्यपि ॥ ३६७ ॥
शफरे शफरी प्रोष्ठः प्रोष्ठी ठान्तौ चिलीचिमिः ।
चिलिचीमश्चिलिचिमः, नलमीनेऽथ मत्स्यभित् ॥३६८॥
शालः सालश्च, नक्रे तु कुम्भी कुम्भीर इत्यपि ।

१ पुंलिङ्गः, उकारान्तश्चेत्यर्थः ।

शङ्खमुखः शङ्कुमुखः, ग्राहे तु तन्तु-तन्तुणौ ॥३६९॥
तन्तुनागश्च नागोऽपि, कर्कटे तु कुलीरवत् ।
कुटीरश्च चन्द्राश्रयराशावऽपि च, कच्छपी ॥३७०॥
दुलिर्दुली दुडिर्भेके प्लवगः सप्लवंगमः ।
प्लवः सालूश्च सालूरो दन्त्यतालव्यपूर्वकः ॥ ३७१ ॥
शालस्तथैव भेक्यां तु वर्षाभूरिति कथ्यते ।
[२]वर्षाभ्व्युद्भिदि चोद्भिज्जमुद्भिदं चोद्भिजं तथा ॥३७२॥

इति श्रीवादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्राणां शिष्यलेशेन वाचनाचार्यसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदनाममालायां तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥

अर्हम्

अथ पञ्चमः काण्डः ।

नैरयिके नारकको नारकीयश्च नारकः ।
प्रेतः परेतः आजूः स्त्र्यूदन्ता रेफान्तिमाऽपि च ॥१॥
[१]आजूराजूरावाजूर इत्येवं रूपसंगतिः
निर्वेतनकर्मकृतौ भद्राख्ये करणे तथा ॥ २ ॥
निरये दुर्गतिः स्त्रीत्रोर्नरको नारकान्वितः ।
पातालेऽधोऽव्ययं चाधः, भुवनं विवरे सुषिः ॥ ३ ॥

१ रेफान्तस्य 'आजूर्' इति शब्दस्य प्रथमाविभक्तौ रूपाणीति ।
२ अत्र ऊयन्तो वर्षाभ्वी शब्दो भेकीवाचकः ।

तालव्यदन्त्यः शुषिरम्, गर्ते गर्ता दरस्त्रिषु ।
स्वभ्रं तालव्यदन्त्याद्यमवटोऽवटिरित्युभौ ॥ ४ ॥

इति श्रीवादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्राणां शिष्यलेशेन वाचनाचार्यसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदमालायां नारककाण्डः पञ्चमः ।

अर्हम्

अथ षष्ठः काण्डः ।

लोके विष्टपं पिष्टपं जगती, जगत्प्राणिनि ।
जन्यु-जन्तू, उद्भवे षण् जन्म जन्मोऽस्त्रियां जनिः॥१॥
जनुः सान्तं षण् जननम्, जीविते जीवस्त्रिर्ष्वचि ।
जीवातुरस्त्रियां प्राणाः पुंर्भूम्नि जीविताध्वनि ॥ २ ॥
आयुः सान्तं च षण् आयुरुदन्तः पुंसि चोच्यते ।
हृद् हृदयं चित्तं चेतो मनो मानसमित्यपि ॥ ३ ॥
स्वान्तमास्वनितोऽऽस्वान्ते, निर्वृतौ सुख-सौख्यके ।
सर्म-सर्मे नान्ताऽदन्ते दन्ततालव्याद्ये मते ॥ ४ ॥
शान्तं तालव्यदन्त्याद्यं भद्रं भन्द्रमसौख्यके ।
तृप्रं दृप्रं बाधा बाध आबाधा चाऽमनस्यवत् ॥ ५ ॥
अमानस्यमामनस्यम्, चर्चा चर्चो विचारणा ।
स्वभावे निसर्ग-सर्गौ, पश्चात्तापोऽनुतापवत् ॥ ६ ॥

---

१ अच्-प्रत्यये कृते सतीत्यर्थः । २ पुंसि बहुवचने चेत्यर्थः । ३ आस्वनित-आस्वान्तशब्दौ स्वान्तपर्यायावित्यर्थः ।

विप्रतिसारो विप्रतीसारोऽथ सुकृते वृषः ।
वृषभो धर्मधरीमा नान्तो धर्मोऽथ दिष्टके ॥ ७ ॥
भागो भाग्यं भागधेयम्, शुभकर्मण्यपोऽस्तसा ।
सान्ते षण्ढे, पापं पाप्मा किल्विषं कलुषं समे ॥ ८ ॥
कल्मषमभिप्राये तु छन्दो ना छन्दसा[1] षणा ।
चतुरश्चातुरको द्वौ नेत्रगोचर ईरितौ ॥ ९ ॥
चाटुकारे चक्र-गण्डावपि, स्परिशः स्पर्शवत् ।
शिशिरे शीतलः शीतः सुसीमश्च सुषीमवत् ॥ १० ॥
ईषदुष्णे कवोष्णः स्यात् कदुष्णः कोष्ण इत्यपि ।
खरे जरठो जठरः करटः कर्कटोऽपि च ॥ ११ ॥
कक्खडः खक्खटस्तद्वत्, कोमले मृदुलो मृदुः ।
सोमालः सुकुमारश्च, मधुलो मधुराऽन्वितः ॥ १२ ॥
गुल्ये, दन्तशठेऽम्लोऽम्ल्वः, कखाये तुबरस्तथा ।
तूबरः कुबरोऽपि स्यादाद्यौ द्वौ तौबरोऽपि च ॥१३॥
त्रयोऽश्मश्रुनरे श्रृङ्गहीनपशावऽपि स्मृतः ।
आमोदिनि मुखशुभाद्[2] वासनः, धवले सितः ॥१४॥
शितिः श्वेतः श्येतः श्येनः शुभ्रिः शुभ्रश्च पाण्डरः ।
पाण्डुर-पाण्डू गोरासो गौरः पीतेऽरुणेऽप्ययऽमू ॥ १५ ॥
शुक्रः शुक्लः, कपोताभे कापोतः स्यात्कपोतवत् ।
कपोटोऽप्यथ हारिद्रे कथितौ पीत-पीतकौ ॥ १६ ॥

---

१ छन्द शब्देन नपुंसकेन सहेतिच्छन्द. ।
२ मुखशुभशब्दाद् वासनशब्दयोगे मुखशुभवासन इति ।

पीतनीले तु पालाशः पलाशो हरितो हरिः ।
लोहितो रोहितो रक्ते, पीतरक्ते तु पिङ्गलः ॥ १७ ॥
पिङ्गः कपिलः कविलः, कृष्णे तु स्याम-श्यामलौ ।
श्यामालश्च शिति-शिनी, रक्तश्यामे तु धूमलः ॥१८॥
धूम्रोऽथ कर्बुरश्चित्रः चित्रलोऽपि कल्माषवत् ।
कल्मासश्च, भवेत् शब्दो निस्वानो निःस्वनः स्वनः ॥१९॥
स्वनिः स्वानो ध्वनिर्ध्वानो निक्वाणो निक्वणः क्वणः
क्वाणश्च घोष-निर्घोषौ निर्ह्रादो ह्राद इत्यपि ॥ २० ॥
निनादो निनदो नाद आरावो राव आरवः ।
रवो विरावः संरावः, क्ष्वेडा क्ष्वेडित-क्ष्वेलिते ॥ २१ ॥
भटानां सिंहनादेऽथ शिञ्जितं भूषणध्वनौ ।
सिञ्जाश्वशब्दे हेषा स्याद् ह्रेषा, गर्जस्तु गर्ज्जया ॥२२॥
हस्तिशब्दे, विस्फारश्च विस्फोरोऽपि धनूरवो ।
मेघशब्दे गर्जितं स्यात् गर्जिवद् ना, खरारवे ॥२३॥
रेषण-रेषे, तन्त्र्यास्तु प्रक्वाणः प्रक्वणो रवे ।
गम्भीरध्वनिते मन्द्र-मद्रौ, सूक्ष्मकलध्वनौ ॥ २४ ॥
काकली काकलिर्वृन्दे कदम्बं च कदम्बकम् ।
समुदायः समुदयः पेटं स्यात् पेटकं त्रिषु ॥ २५ ॥
चक्रवालं चडवाडं चक्रं च चय-संचयौ ।
शण्ड-षण्डौ, केदाराणां गणे कैदारकं मतम् ॥ २६ ॥
कैदारिकं कैदार्यं च, केशानां कैश्य-कैशिके ।
अश्वीयमाश्वमश्वानाम् , वातूलो वात्यया सह ॥२७॥

वातानाम्, खलानां खल्या खलिनी, रथकट्यया ।
रथ्या रथानाम्, यौवतं यौवनं युवतीगणे ॥ २८ ॥
वंशादिदलनिर्मितभाण्डराशाविदं द्वयम् ।
स्यात् पिटक्या पिटाक्या च हल्या हालं हलोत्करौ॥२९॥
पङ्क्तौ वीथी वीथिरालिरावलिरावली मता ।
राजि-राज्यौ रेखा लेखा समाने पुंस्त्रियोः स्मृता ॥३०॥
श्रेणिः श्रेणी च युग्मे तु युगवद्युगलं यमम् ।
यमलं यामलं द्वन्द्वं दन्द्वं द्वैतं द्विती द्वयम् ॥ ३१ ॥
द्वितयम्, प्रचुरे भूयो भूयिष्ठं पुरुहं पुरु ।
बहुलं बहु बहूलम्, लेशे त्रुटि-तुटी समौ ॥ ३२ ॥
अत्यल्पे त्वल्पीयोऽल्पिष्ठमुच्चे तूत्तुङ्ग-तुङ्गकौ ।
उदग्रमनुदग्रं च, खर्वे न्यग् नीचवद्, गुरौ ॥ ३३ ॥
पृथुलं पृथु विपुलं पुलं वद्रं च वड्रवत् ।
वरिष्ठं वर्गद्वितीयात्समारोहे समुच्छ्रयः ॥ ३४ ॥
उच्छ्रायश्च, प्रपञ्चे तु विस्तारो विस्तरोऽपि च ।
शब्दे विस्तर एवैकः, समस्ते निखिला-ऽखिले ॥३५॥
समं सिमं च निःशेषाऽ-शेषे सकल-शल्कके ।
अन्यूनाऽनूने, अपूर्णे उनमूनम्, समार्द्धके ॥ ३६ ॥
शकलं शक्लं खण्डं च खण्डलं चाऽपि, भागके ।
अंसस्तालव्यदन्त्यान्तः, भागेऽर्थेऽष्टम आष्टमः ॥३७॥
षष्ठः षाष्ठः, मानभागे षष्ठः षाष्ठश्च षष्ठकः ।

---

१ हल्या-हालशब्दौ हलसमूहवाचिनाविति हृदयम् ।

म्लानं मलीमसे प्रोक्तं मलिनं कश्मलं तथा ॥३८॥
कष्मलम्, मेध्ये पावनं पवित्रं च पविस्तथा ।
पूतं च, प्रकृष्टे मुख्यं प्रमुखं मुखमित्यपि ॥३९॥
प्रधानमजहल्लिङ्गं वाच्यलिङ्गमपि स्मृतम् ।
वरं वरेण्यं प्रवरमग्र्यमग्रीयमग्रियम् ॥४०॥
अग्रिममनुत्तमं चोत्तमं चाऽनवरा-ऽर्घ्यवत् ।
परं परार्ध्यं ग्रामण्य-ऽग्रण्यग्रे प्रष्ठमन्तठम्[1] ॥४१॥
सत्तमे श्रेयसा श्रेष्ठं स्याद् टवर्गद्वितीययुक् ।
उपसर्जनमाविष्टलिङ्गं स्यादप्रधानके ॥ ४२ ॥
निकृष्टे त्वपकृष्टं स्यादधमं चाऽवमं समे ।
याप्यं याव्यं रेप-रेफौ रेपो रेफश्च सान्तिमे ॥४३॥
अर्वाऽर्वाणो[2]ऽसेचनकमासेचनकमित्यऽपि ।
[3]दर्शनाद् दृगतर्पेऽर्थे, शोभने मञ्जु-मञ्जुलौ ॥४४॥
रम्यं रमणीयं सौम्यं सोमं बन्धूर-बन्धुरे ।
नम्रेऽपि कमनीयं स्यात् काम्यं कम्रं मनोरमम् ॥४५॥
रामाऽभिरामे चाऽसारे शक्यं शिक्यं च, रिक्तके ।
शून्यं शुन्यं च, प्रत्यग्रे नवीना-ऽभिनवे नवम् ॥४६॥
नव्यवद् नूतनं नूत्नम्, जीर्णं जरति जर्णवत् ।
प्रणं प्रीणं पुराणं च प्रतनं च पुरातनम् ॥४७॥
प्रत्नं चिरत्नं च चिरन्तनम्, परुत्नवे मतम् ।

---

१ ठकारान्तमित्यर्थः । २ एतदन्ता निकृष्टपर्यायाः ।

३ दृष्टेऽप्यर्थे येन न तृप्यति दृग् सोऽर्थो दृगतर्पः, तस्मिन्नित्यभिप्रेतम् ।

परुत्तनं परुन्तमं परुत्नं च, परारिजे ॥४८॥
परात्नं परारिन्तनं परारितनमित्यपि ।
पार्श्वे तालव्यदन्त्यान्तमभ्यासं सन्निधानवत् ॥४९॥
सन्निधिरन्तिकतमे नेदीयो नेदिष्ठं स-ठम् ।
अतिदूरे दवीयः स-ठं दविष्ठमनश्वरे ॥५०॥
सनातनं सदातनं शाश्वतिकं च शाश्वतम् ।
अतिस्थिरे स्थेयं स्थास्नु स-ठं स्थेष्ठं च, जङ्गमे ॥५१॥
चरं चराचरं तद्वच्चरिष्णुवदिहाऽस्थिरे ।
परिप्लवं पारिप्लवं चञ्चलं च चलाचलम् ॥५२॥
चलं चपलं चटुलं कमनं कम्प्रमप्यथ ।
अधोमुखेऽवनतं स्यादानतम्, कुटिले पुनः ॥५३॥
वक्रं वङ्कं च वङ्क्रिश्चानुगे चान्वगन्वक्षवत् ।
असहाये चैकाक्येक एककोऽनन्यवृत्तिके ॥५४॥
[1]एकात्सर्गा-ऽयन-ताना-ऽग्राण्ययनगतं तथा ।
एकाग्रम्, पूर्वे त्वाद्या-ऽऽदी आदिमं प्रग्रमग्रवत् ॥५५॥
चरमेऽन्त्यमन्तिमा-ऽन्तावन्तमं पश्चिमान्वितम् ।
अपश्चिमं [2]स्वरूपे नञ् पाश्चात्यं [3]पश्च-पश्चिमात् ॥५६॥

---

१ एकशब्दात् सर्गा-ऽयन-ताना-ऽग्रा-ऽयनगतशब्दाः संबन्धनीयाः, एकसर्गः, एकायनः, एकतानः, एकाग्रः, एकायनगत इति ।

२ स्वरूपार्थद्योतको नञ्, न तु निषेधद्योतीति ज्ञेयम् ।

३ पश्च-पश्चिमशब्दाभ्यामर्धाऽनुपूर्व्य-भिमुखशब्दा योज्याः, पश्चार्धम्, पश्चानुपूर्वी, पश्चाभिमुखम्; पश्चिमार्धमित्यादि ।

अर्द्धा-नुपूर्व्य-भिमुखाः शब्दा योज्याः, दिवोऽचि[1] च ।
पृषोदरादित्वाद् दिवो द्युश्चाऽऽदेशः, यदुच्यते ॥ ५७ ॥
[2]दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।
उकारोकारयोरुच्च प[3]श्चातोऽर्धादिके तलुक् ॥ ५८ ॥
मध्यजाते मध्यमीयं मध्यमं माध्यमं तथा ।
मध्यन्दिनं माध्यन्दिनं मध्येऽभ्यन्तरमन्तरम् ॥ ५९ ॥
अन्तरालम्, समं तुल्ये समानं सदृशं सदृक् ।
सदृक्षमनुहारे तू[4]पान्मान-मिति-मा-मताः ॥ ६० ॥
औपम्यमुपमामुक्तेऽनुपमं स्यादनोपमम् ।
कथ्यते त्वर्चा प्रतिमा प्रतिमानमयोमयी ॥ ६१ ॥
शूर्मिः शूर्मी च तालव्यदन्त्यादी शूर्म इत्यपि ।
वामे [5]वि-प्रतितो लोममपष्ठूरमपष्ठुरम् ॥ ६२ ॥
प्रसव्यमपसव्यं चोच्छृङ्खले तु निरर्गलम् ।
अनर्गले भिन्ने त्वन्यदन्यतरदपीतरत् ॥ ६३ ॥
मिश्रे करम्बः कबरम्, तूर्णे त्वरित-सत्त्वरे ।

---

१ दिव्शब्दस्य अचि सर्वस्मिन् स्वरे परे पृषोदरादिसामर्थ्याददन्तो दिवः, उदन्तो द्युश्चादेश स्यात्। एतदेव चाऽग्रेतनेन गणरत्नमहोदधिस्थेन समासगणाध्यायान्तर्गामिनैकोनसार्धशतसख्येन श्लोकेन प्रमाणयति ।

२ दिव्शब्दस्थाने स्वरे परे दिव आदेशः स्यात्, तस्यैव दीर्घे च स्वरे परे दिव् दिवश्चादेशौ स्याताम्, ऊकारोकारयो परयोर्दिवो वस्य उकारोऽपि स्यात्,–दिवाधीशः, दिवोश्वरः, दिवेश्वरः, द्यूहा, दिवूहा, दिवोहेत्यादि ।

३ पश्चात्–शब्दस्य अर्धादिशब्दत्रये परे तो लुक् स्यात्, पश्चार्धम्,–पश्चानुपूर्वी, पश्चाभिमुखमिति । ४ उपशब्दाद् मादिशब्दत्रययोग, उपमानम्, उपमिति, उपमेति । ५ वि-प्रतिभ्यां परं लोमम्, विलोममित्यादि ।

संपातपाटवे झम्पा झम्पोऽजस्रे तु संततम् ॥ ६४ ॥
सततं चानवरता-ऽविरते स्यादनारतम् ।
सङ्कुले त्वाकुलं कीर्णं [1]समाङ्भ्यां कीर्णमित्यपि ॥ ६५ ॥
भरिते प्राणं पूर्णं च पूर्तं पूरितं छादितम् ।
छन्नम्, त्यक्ते विधुतवद्धूतम्, विन्नं विचारिते ॥ ६६ ॥
वित्तं च, पिहिते छन्नं छादितं संवृताऽऽ-वृते ।
अपवारित-संवीते पिधाने व्यवधानवत् ॥ ६७ ॥
व्यवधाऽन्तर्द्धिरन्तर्द्धा, नाऽऽद्दते [2]मत-मानिते ।
अवादवज्ञायां हेलाऽवहेलमवहेलया ॥ ६८ ॥
असुक्षणमसुर्क्षणमसूर्क्षणमसूक्षणम् ।
कम्पिते तु धुतं धूतं प्रेङ्खोलितं च प्रेङ्खितम् ॥ ६९ ॥
अन्दोलने भवेद् दोला प्रेङ्खा प्रेङ्खोलनं समे ।
दोलके मता दोलेरिते निष्ठ्यूतमा[3]त्तठम् ॥ ७० ॥
नुन्न-नुत्ते, मुषिते तु मूषितम्, गुणिते पुनः ।
आहताऽ-नाहते मृषार्थके ताडितकेऽपि च ॥ ७१ ॥
तेजिते निशातं शातं निशितं शितमित्यपि ।
वृते तु वृत्त-वावृत्ते, ह्रीतं ह्रीणं च लज्जिते ॥ ७२ ॥
दग्धे तु प्रुष्टं प्लुष्टं च, तष्टं त्वष्टं तनूकृते ।
छिद्रिते वेधितं विद्धम्, विलीने विद्रुतं द्रुतम् ॥ ७३ ॥
तन्तुसन्तते स्यूतो-ते ऊतं स्यूनं च स्योनवत् ।

१ संकीर्णम्, आकीर्णमिति ।
२ अवमनम्, अवमानितं च । ३ ठकारसहितमित्यर्थः ।

स्फोटने स्फुटनं तद्वद् भिदा, गीर्णो गिरिर्भवेत् ॥७४॥
उद्यमे तु गूरणं स्याद् गुरणं च संगीर्णके ।
श्रुतं[1] संप्रत्याङ्भ्यः परमुर्यू-[2]र्यु-ररीतः कृतम् ॥ ७५ ॥
खण्डिते छेदितं छिन्नं छितं छातं दिताऽन्वितम् ।
प्राप्ते तु भावितं भूतम्, भ्रष्टे पतित-पत्रके ॥७६॥
अतिक्रान्ते तीताऽतीते, गवेषिते तु मार्गितम् ।
मृगितवदन्विष्टं स्याद्, अन्वेषितमीप्सिते ॥७७॥
क्लिन्ने क्नूनं सार्द्रमार्द्रं तिमितं स्तिमितं तथा ।
दूते सन्तापितं तप्तं धूपायितं च धूपितम् ॥७८॥
शीने स्त्यानमन्तर्गते विस्मृतं प्रस्मृतं समे ।
विदिते बुधितं बुद्धम्, स्यन्ने स्नुतं स्रुतं स्मृ[3]तम् ॥७९॥
रक्षिते तु त्राणं त्रातं गुप्तं गोपायितं तथा ।
वशक्रिया संवननं संवदनम्, स्थितौ पुनः ॥८०॥
आस्याऽऽसना, पर्यटनेऽटाट्याऽटाटाऽप्यटाट्यया ।
वैपरीत्ये विपर्यासो विपर्यायोऽप्यनुक्रमे ॥८१॥
क्रमः परिपाटि-परीपाटी स्यादानुपूर्व्यवत् ।
आनुपूर्वी, भवेदिष्टे निकामं च प्रकामवत् ॥८२॥
कामाप्त्यर्थे तु गाढमुद्गाढं भर-निर्भरौ ।
जृम्भणं त्रिषु जृम्भा स्यात्, परिष्वङ्गेऽङ्कपालिवत्॥८३॥
अङ्कपाली परिरम्भः परीरम्भोऽप्यथोत्सवे ।

---

१ संश्रुतमित्यादि । २ उरिकृतम्, ऊरिकृतम्, उररीकृतमिति ।
३ कथितमित्यर्थः ।

महो महश्च सान्तं षण्, मेलके सङ्ग-सङ्गमौ ॥८४॥
सांगमोऽथो अनौद्धत्ये प्रश्रयः प्रशरोऽपि च ।
आरम्भे क्रमः[1] प्रोपाभ्यामुपोद्घात उद्घातवत् ॥८५॥
उत्क्रमे व्युत्क्रमः प्रोक्तोऽक्रमोऽथ विप्रलम्भने ।
विप्रलम्भः, विप्रयोगो वियोगो विरहे स्मृतः ॥८६॥
सामान्ये तु जातिर्जातम्, स्पर्धायां तु समः[2] परौ ।
हर्ष-घर्षौ च संक्राम-संक्रमौ दुर्गसञ्चरे ॥८७॥
जलतरणेऽपि, परिणामे विकृति-विक्रिये ।
विकारः, घूर्णने घूर्णिर्भ्रान्तिर्भ्रमि-भ्रमावपि ॥८८॥
लवने लवा-भिलावौ, निष्पावे पवनं पवः ।
थूत्कृते ष्ठीवनं ष्ठ्यूत-निष्ठेव-ष्ठेवनानि च ॥८९॥
स्याद् निवृत्तावुपरमो व्युपाव्याङ्भ्यो[3] रतिः परा ।
विधूनने विधुवनम्, ग्रहणे ग्राहवद् ग्रहः ॥९०॥
वेधे व्यधः, क्षये क्षिया, स्फरण-स्फुरणे समे ।
देवताश्र्ये वर-वृती अथाऽव्ययगणस्मृतिः ॥९१॥
स्वः स्वर्गे सुखमार्तण्डपरलोकेष्वपि, शनैः ।
शनैश्चरेऽप्यथोर्ध्वे तु उपरिष्टादुपर्यपि ॥९२॥
[4]अधरदेशेऽधोऽधस्ताद्, वर्जने त्वन्तरेणवत् ।
अन्तराऽन्तर्द्धा मध्येऽपि हिरुक्[5] कान्तं पृथक् पुनः ॥९३॥
[5]कान्तं जान्तं[6] च मौने तु तूष्णीकं तूष्णीमित्यपि ।

---

१ प्रक्रम., उपक्रम इति । २ संहर्षः, संघर्ष इति ।
३ विरतिः, उपरति, आरतिः, व्यारतिरिति । ४ अधस्तनभागे ।
५ ककारान्तम् । ६ जकारान्तम् ।

जोषं जोष्यं च सौख्येऽपि आनन्दे द्वयमिष्यते ॥९४॥
उपजोषं च समुपजोषम्, सर्वासु दिक्ष्विह ।
समन्ततः समन्ताच्च, पुरस्तात् पुरतः पुरः ॥ ९५ ॥
पूर्वदेशेऽस्मिन् तु काले साम्प्रतं सम्प्रति स्मृतम् ।
शीघ्रे झटिति झगिति द्राक् प्राक् कान्ते समे मते॥९६॥
सर्वकाले शश्वत् सश्वत् पुनरर्थेऽपि, सर्वदा ।
सदा सदं सनत् सनात् सना नित्यं च नित्यदा ॥९७॥
वारवारेण च वारंवारमसकृदर्थके ।
पुनःपुनः पुनर्मुहुर्मुहुर्मुहुरपि स्मृतम् ॥९८॥
सायं मान्तं दिनान्ते स्याद्दिने सान्तमुदन्तकम् ।
द्युराकाशेऽपि च दिवा, तत्क्षणे सपदीति च ॥९९॥
पदन्तं स्यादेकपदे, दीर्घकाले चिराच्चिरम् ।
चिरेण चिररात्राय चिरायाऽपि चिरस्य च ॥१००॥
रात्रौ मान्तं नक्तमुषा दोषा स्यात् पक्षणी निशि ।
उभयेद्युरुभयद्युर्निशान्ते तु उषा उषः ॥१०१॥
अभ्यर्णेऽपि हिरुक् कान्तमल्पे किञ्चिच्च किञ्चन ।
मनाक् कान्तम्, वितर्के किं किमूत किमुताऽपि च॥१०२॥
नुवै नु नुकं किंस्वित् स्विदाऽऽहोस्विदुताहो च ।
आ हौ, हेतौ यद् यतो येन यदि तेन च तत् ततः॥१०३॥
चैव, संबोधने पाट् प्याट् हंहो आहो अहो अपि ।
है हौ व्यस्तौ समस्तौ च स्मरणाऽऽह्वानयोरपि ॥१०४॥
हो हौ व्यस्तौ समस्तौ च ह्वानेऽपि, अररे अरे ।

भोभो भो भो अयि हये ए ऐ च द्वौ स्मृतौ ॥१०५॥
आह्वानेऽपि, ऊ ओ हूतावपि देवहविर्हुतौ ।
श्रौषट् वौषट् वषट् वट् वाट् वड्, मध्ये त्वन्तराऽन्तरे१०६
अन्तेरणाऽन्तरभावे, अ ना नो नहिकं नहि ।
नोहि नवा नवै नोचेत् नचेत् मा मास्म वारणे॥१०७॥
आशङ्केऽथाऽभ्युपगमे ओं अमाऽऽमां द्वे अन्तिमे ।
अवधारणेऽप्युपमाने इव एव च वा इव ॥१०८॥
वत्, पक्षान्तरे चेत, चाऽवधृतौ वा वैव मेव च ।
द्वौ द्वावित्यर्थे मिथुनं मिथो मिथुश्च सान्तिमे ॥१०९॥
आनुपूर्व्ये अनुषगाऽनुषद्, संशयप्रश्नयोः ।
किम् कीम्, विनियोगाचारातिक्रमयोस्तु हा हवत्॥११०॥
प्रैषानुमानप्रतीक्षासमाप्तिषु वावदिति ।
त्वावन् वावद् वियोगे च पादपूर्तौ वेद् वाद्-वदौ ॥१११॥
दान्ताः, प्रश्ने वितर्के च प्रशंसायामिमौ मतौ ।
कूपत् सूपत्, विशेषे स्यात् न्वै तुवै तु च कुत्सने११२
विनाशे चान्तकादऽऽङ्क, स्यातामद्भुतखेदयोः ।
अहहा अहह उभौ, वर्जने च निषेधने ॥११३॥
नकिर् नकिस् माकिर् माकिस्, सत्ये हिंसाप्रशंसयोः ।
प्याट् पाट्,कोपे च पीडायां मत् आस् च रहसि त्विमौ११४
मिथो मिथस् कुत्सायां, पुक् पुत् द्वौ पादपूरणे ।
हहि प्रश्ने रोपे, उम् ऊम् द्वौ विस्मयविषादयोः॥११५॥
हा है विस्मये ही हे है स्मरणे आ च आस् तथा ।

तुमर्थे क्रन्तुं क्रान्तुं च क्षन्तुं क्षान्तुं समे मते ॥११६॥
गन्तुं गान्तुं दीर्घादीनि गतौ कौ पन्थिके क्रमात् ।
अभिनय-व्याहरणे ईम् कीम् शीम् सीम् निरूपितम् ११७
अव्यक्ते ईम् शीम्, मर्षे पादपूर्तौ च, सीमिति ।
भार्यायां क्षम् गम् ऊम्, त्रीण्यूर्यादावङ्गीकृतौ भृशे ११८ ॥
विस्तारेऽनुकरणे च प्रशंसायामुरर्युरी ।
उररी उरी चत्वारि, हिंसायां कथिता अमी ॥११९॥
भ्रंशकला ध्वंसकला स्रंसकला समःकला ।
ससकला समकलाऽपि मसमसा च मस्मसा ॥१२०॥
गुलुगुधा गुलुगुला पार्दाली च वार्दाल्यपि ।
विचारे आक्ली च विक्ली च तद्विदुराऽऽकुलीकृतौ ॥१२१॥
ताली वितालीं आताली क्रियासंपादने फली ।
फल्यू च साक्षादादौ स्यात् सामर्थ्योत्साहयोरमी ॥१२२॥
असहने प्रसहने विसहने त्रयी त्वियम् ।
एदन्ताऽथ च वैरूप्येऽन्ये संतापे बधे क्रमात् ॥१२३॥
प्रकम्पने विकम्पने एदन्तौ रोहशोभयोः ।
प्राजरुहा बीजरुहा जरणे कथिताविमौ ॥ १२४ ॥
प्राजर्या बीयर्जा तुल्यौ चिता चित्ता च चेतने ।
इत्यूर्यादौ कतिचिदव्ययाः कृभ्वस्बुजः स्मृताः ॥१२५॥
अदस् स्पर्शे स्थाने युक्तौ विभक्तिप्रतिरूपकम् ।
षष्ठीतृतीयार्थे तव ते मम मे च क्रमाद् मतौ ॥१२६॥

अधोऽर्थे त्वध अदन्तं हैमादर्शेषु दृश्यते ।
अथ सान्तमथ अथो एष्वर्थेषु त्रयोऽप्यमी ॥१२७॥
कथिताः संशया-ऽऽरम्भ-साकल्येषु समुच्चये ।
अनन्तरार्थे च तथा प्रतिज्ञाप्रश्नयोरपि ॥ १२८ ॥
अन्वादेशेऽधिकारार्थे मङ्गले शं च सं सुखे ॥१२९॥

इति श्रीवादीन्द्रश्रीसाधुकीर्त्युपाध्यायमिश्राणां शिष्यलेशेन वाचनाचार्यसाधुसुन्दरगणिना विरचितायां शब्दरत्नाकरनामशब्दप्रभेदनाममालायां सामान्यः काण्डः षष्ठः ।

अथ शब्दरत्नाकरस्थशब्दानामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

ख.

द.

श०	का०	श्लो०
ज्यौतिष	२	१०३

झ.

श०	का०	श्लो०
झगिति	६	९६
झटिति	६	९६
झम्प	६	६४
झम्पा	६	६४
झर	४	१११
झरा	४	१११
झरी	४	१११
झर्झरी	२	११२
झाटा	४	१७१
झिलिका	४	२८८
झिल्ल	४	२८८
झिल्लिका	४	२८८
झिल्लीका	४	२८७
झीरुका	४	२८७

ट.

श०	का०	श्लो०
टङ्क	४	१०
टङ्कन	४	११

त.

श०	का०	श्लो०
तट	४	९८
तटाक	४	११०
तडाक	४	११०
तडाग	४	११०
तण्डुल	४	२३७
तण्डुला	४	२३७
तण्डुली	४	२६०
तण्डुलीय	४	२६०
तण्डुलेर	४	२६०
तत्	६	१०३
तत	२	१४९
ततस्	६	१०३
तथ्य	२	१०७
तनु	३	१५३
तनुत्र	३	२६९
तनुस्	३	१५३
तनुरुह	३	१९२
तनू	३	१५३
तनूनपात्	४	११३
तनूनपाद्	४	११३
तनूरुह	३	१९२
तन्तिडीक	३	५४
तन्तु	४	३६९
तन्तुण	४	३६९
तन्तुनाग	४	३७०
तन्तुल	४	२३७
तन्त्रवाय	४	२८४
तन्त्रि	२	११३
तन्त्रि	३	३५०
तन्त्री	२	११३
तन्त्री	३	३५०
तन्द्रा	२	१२२
तन्द्रि	२	१२२
तन्द्री	२	१२२
तन्द्री	२	१२३
तप	१	१३
तपन	२	५

—:※:—

ध.

श०	का०	श्लो०
धन्वयास	४	२१४
धन्विन्	२	९३
धमनि	३	११४
धर	४	६९
धराणि	४	३
धरणी	४	३
धरयित्री	४	१
धरा	४	३
धरित्री	४	१
धर्म	६	७
धर्मधरीमन्	६	७
धर्षणी	३	१२८
धवित्र	३	२३५
धाटी	३	२९२
धानेयक	३	५६
धान्य	३	५६
धान्यक	३	५६
धाम	४	३४
धामन्	२	१२
धामन्	४	३४
धार	३	३२५
धारा	४	३
धार्त	३	९९
धार्तराष्ट्र	४	३५१
धियाङ्ग	२	२६९
धी	२	१२१
धीदा	२	१२१
धीवरी	३	३५२
धुत	६	६६
धुत	६	६९
धुनि	४	१००
धुनी	४	१००
धुर्	३	२६२

श०	का०	श्लो०
धुरन्धर	४	३०६
धुरा	३	२६२
धुरीण	४	३०६
धुर्य	४	३०६
धुवका	४	६८
धुवित्र	३	२३५
धुस्तुर्	४	१८४
धुस्तुर	४	१८४
धुस्तूर	४	१८४
धूत	६	६९
धूपायित	६	७८
धूपित	६	७८
धूम्रमहिषी	४	९५
धूमरी	४	९५
धूमल	६	१८
धूमिका	४	९५
धूम्र	६	१९
धूरीण	४	३०६
धूर्त	३	९९
धूर्वी	३	२६२
धूलि	४	२३
धूली	४	२३
धूस्तुर	४	१८४
धूस्तूर	४	१८४
धृतराष्ट्र	४	३५२
धृष्ट	३	६५
धृष्णज्	३	६५
धृष्णि	२	१०
धृष्णु	३	६५
धेनु	४	२९०
धेनुका	४	२९०
धोरण	४	३००
धौरित	४	२९९

—:०:—

भ.

—.०—

म.

ल.

शा०	का०	श्लो०	शा०	का०	श्लो०
विशारण	३	२२	विसप्रसून	४	२४५
विशुव	२	४०	विसप्रसून	४	२४५
विशेलिम	२	२	विसार	४	३६६
विश्वकद्रु	४	३१७	विसारिन्	३	३४
विश्वकद्रू	४	३१७	विसारिन्	४	३६६
विश्वकर्मन्	२	६८	विसृत्वर	३	३४
विश्वकृत्	२	६८	विसृमर	३	३४
विश्वक्सेन	२	९१	विस्तर	६	३५
विश्वप्स	४	११३	विस्तार	६	३५
विश्वप्सन्	४	११३	विस्फार	६	२३
विश्वम्भरा	४	२	विस्फोट	३	८८
विश्वसृज्	२	८७	विस्फोर	६	२३
विश्वा	३	५७	विस्मय	२	१२५
विश्वा	४	२	विस्मृत	६	७९
विष्	३	१९६	विहग	४	३४४
विषय	४	१२	विहङ्ग	४	३४४
विषयिन्	४	११	विहङ्गम	४	३४४
विषाण	४	२९३	विहङ्गिका	३	१९
विषाण	४	३०९	विहङ्गिमा	३	१९
विषाणक	४	२९३	विहेलिम	२	२
विषाणा	४	३०९	वीजन	३	२३४
विषाणी	४	२९३	वीजर्या	६	१२५
विषाणी	४	३०९	वीति	४	२९८
विषुव	२	४०	वीथि	६	३०
विषुवद्	२	४०	वीथी	६	३०
विषुश	२	४०	वीर	१	७
विष्कीर	४	२४५	वीरशाक	४	२६२
विष्टप	६	१	वीरा	३	१२९
विष्ठा	३	१९६	वीर्य	२	११८
विष्वक्सेन	२	९१	वीर्या	२	११८
विष्वाण	३	६२	वीवध	२	१८
विस	४	२४८	वीवधिक	२	१८

श॰

इति शब्दरत्नाकरस्थशब्दानामकाराद्यनुक्रमणिका समाप्ता।

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला मां आजसुधी छपाइने प्रकाशित थएला ग्रन्थो नुं सूचीपत्र।

१.	प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार—मूल श्रीवादिदेवसूरि	०-८-०
२.	हैमलिङ्गानुशासन—श्रीहेमचन्द्रसूरि	०-५-०
३.	सिद्धहेमशब्दानुशासन—लघुवृत्तिसहित	३-०-०
४.	गुर्वावलि—मुनिसुन्दरसूरिरचित बीजी आवृत्ति	०-४-०
५.	रत्नाकरावतारिका—बे परिच्छेद टि. पं. सहित	१-०-०
६.	सिद्धहेमशब्दानुशासन—मूलमात्र	०-५-०
७.	स्तोत्रसंग्रह—भाग-१ सीलीक मां नथी	०-६-०
८.	मुद्रितकुमुदचन्द्रप्रकरण—श्रावक यशश्चन्द्रकृत	०-८-०
९.	स्तोत्रसंग्रह—भाग-२ सीलीक मां नथी	१-०-०
१०.	क्रियारत्नसमुच्चय—श्रीगुणरत्नसूरिविरचित	२-०-०
११.	श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनसूची अकारादि अनुक्रम	०-४-०
१२.	कविकल्पद्रुम—श्रीहर्षकुलगणिरचित श्लोकबद्ध धातुपाठ	०-४-०
१३.	सम्मतितर्काख्यप्रकरण—प्रथमखण्ड न्यायनोअलौकिक ग्रन्थ. श्रीसिद्धसेनदिवाकर विराचित	३-०-०
१४.	श्रीजगद्गुरुकाव्य—श्रीहीरविजयसूरि नुं चरित्र	०-४-०
१५.	श्रीशालिभद्रचरित्र—टिप्पणसाहित पत्राकार	१-४-०
१६.	श्रीपर्वकथासंग्रह—प्रथमभाग पत्राकार	०-४-०
१७.	षड्दर्शनसमुच्चय—राजशेखरसूरिकृत	०-४-०
१८.	शीलदूतकाव्य—चारित्रसुन्दरगणिकृत	०-४-०
१९.	निर्भयभीमव्यायोग—श्रीरामचन्द्रसूरिकृत	०-४-०
२०.	श्रीशान्तिनाथचरित्र—श्रीमुनिभद्रसूरिविरचित	३-०-०
२१.	रत्नाकरावतारिका—रत्नप्रभाचार्यकृत परिच्छेद ३थी८	१-८-०
२२.	” ” ” १-२	१-०-०
	” ” संपर्ण पाकुं पुंठुं.	३-०-०

उपदेशतरङ्गिणी-पत्राकार-उपदेशतथारसीककथाओ ३-०-०
न्यायार्थमञ्जूषा–सिद्धहैमनीपरिभाषाओनी व्याख्या ३-०-०
२३. गुरुगुणरत्नाकरकाव्य-लक्ष्मीसागरसूरिनो इतिहास ०-८-०
२४. विजयप्रशस्तिमहाकाव्य–सटीक-हेमविजयगणी ५-०-०
२६. गद्यपाण्डवचरित्र–पण्डित देवविजयजीगणीए बनावेलुं, घणुं सरल अने बोधदायक छे. सामान्य संस्कृत जाणनाराओ पण वांचननो सारो लाभ मेलवी शके छे. वधारे खात्री अनुभवथी करो किमत मात्र रु. ४-०-०
२९. मल्लिनाथमहाकाव्य–(पुस्तकाकारे तेमज पत्राकारे)आ महाकाव्य श्रीविनयचन्द्रसूरिए बनावेलुं छे. जेमां मल्लिनाथस्वामीना चारित्र उपरान्त प्रासङ्गिक केटलीक रसिक कथाओ सरल संस्कृतमां आपवामां आवीछे. साधारण संस्कृत जाणनाराओ पण तेनो लाभ लई शके छे. किमत. ३-०-०
३०. स्याद्वादमञ्जरी–(पत्राकारे) आ पुस्तक केटलेक स्थळे मुद्रित छे, तो पण अमे शुद्धता तेमज अल्प मूल्यथी ते प्राप्त थई शके तेटला सारू छपाव्युं छे किमत मात्र १-०-०
३२. पार्श्वनाथ चरित्र–भावदेवसूरिविरचित-घणुंज रसिक तथा सरल छे, पुस्तकाकारे तथा पत्राकारे श्लोकबद्ध कीमत रु. २–०–०

शास्त्रविशारद जैनाचार्य–श्रीविजयधर्मसूरिजी विरचित पुस्तको ।

१.	जैनतत्त्वादिग्दर्शन	(हिन्दी भाषा)	०-२-०
२.	जैनशिक्षादिग्दर्शन	"	०-२-०
३.	"	(गुजराती)	०-२-०
४.	पुरुषार्थदिग्दर्शन	(हिन्दी भाषा)	०-४-०
५.	आत्मोन्नतिदिग्दर्शन	(गुजराती) पोस्टेज,	०-०-६
६.	अहिंसादिग्दर्शन–	(हिन्दी भाषा)	०-४-०
७.	"	(बंगला)	०-४-०

एशीयाटीक सोसायटी ओफ बंगालमां छपाएला जैन ग्रन्थो.

१. योगशास्त्र–त्रण अंको प्रत्येकना १-४-०
२. शान्तिनाथचरित्र–त्रण अंक दरेकना ०-१०-०
३. षड्दर्शनसमुच्चय–बे अंक, प्रत्येकना ०-१०-०
४. समराइच्चकहा–चार अंक, प्रत्येकना ०-१०-०
५. प्रबन्धचिन्तामणि–(इंग्रेजीभाषामां) त्रण अंक प्रत्येकना १-४-०
६. परीक्षामुख–लघुवृत्तिसहित, न्यायनो ग्रन्थ. १-०-०
७. न्यायसार–सटीक. ” २-०-०
८. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र–भाष्य सहित, त्रण अंक, प्रत्येकना ०-१०-०
९. उपमितिभवप्रपञ्चाकथा–(त्रीजो तथा चोथो अंक छोडी) १३ अंक संपूर्ण. प्रत्येक अंकना ०-१०-०
१०. उपासकदशाङ्गसूत्र–मूल तथा टीका. प्राकृत शब्दोनो कोश पण साथे छे. ६-०-०
११. प्राकृतलक्षण-चण्डकृत–प्राकृतव्याकरण १-८-०
१२. बौद्धप्रकरणसंग्रह– बौद्ध न्यायशास्त्रनां न्हानां न्हानां छ प्रकरणोनो समावेश छे. ०-१०-०

---

१. श्रीधर्ममहोदय–(संस्कृत) श्रीरत्नविजयजी विरचित ०-४-०
२. श्रीविजयधर्मसूरिचरित्र–(गूजराती) पोस्टेज ०-१-०
३. सुजनसम्मेलनम्–(हिन्दी) महामहोपाध्याय श्रीरामिश्रशास्त्रीजीनु व्याख्यान तेमां जैनधर्मनी प्राचीनता-सिद्ध करी छे. ०-१-०

‘जैन-शासन’

आ पत्र दरेक पूर्णिमा तथा अमावास्याए प्रगट थाय छे. पो-

स्टेज सहित वार्षिक लवाजम रु. २) ग्राहक थवा इच्छनारे पोतानुं नाम, गाम, ठाम शुद्ध अक्षरे लखी मोकलवुं।

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला.

(संस्कृत मासिक पुस्तक)

श्रीयशोविजय जैन ग्रन्थमाळा मासिकमां एक सो पृष्ठ संस्कृत अने प्राकृत साहित्यने माटे रोकवामां आवेछे, जेनी अंदर न्याय, कोश, तथा महाकाव्यना ग्रंथो प्रसिद्ध करवामां आवेछे. पोस्टखर्च साथे वार्षिक लवाजम रु–८) प्रथमथी लेवामां आवे छे. नमूना दाखल काइने अंक मोकलवामां आवतो नथी.

विशेषावश्यकभाष्य.

बृहद्वृत्तिसहित.

२५ २७ २८ ३१

पहेलो बीजो त्रीजो अने चोथो भाग दरेक २०० पानानां.

जलदी मंगावी ल्यो, व्हेलो ते पहेलो, ग्राहक थनारने दर त्रण त्रण मासे बसो बसो पानानो एक एक भाग मोकलवामां आवशे. संपूर्ण ग्रन्थनी कि० रु. २५) अगाउथीज लेवामां आवे छे. पाछळथी ग्राहक थनार पासेथी रु. ३२) लेवामां आवशे.

प्राकृत मार्गोपदेशिका.

आ पुस्तक मी० भाण्डारकरनी रीतीने अनुसरि तैयार करवामा आव्युं छे. संस्कृत शिख्या वगर मात्र गुजराती भाषा जाणनाराओ पण आ पुस्तक द्वारा प्राकृत भाषा सारी रीते शिखी शकेछे. कीं. ०-१२-०

मळवानुं ठेकाणुं—शाह हर्षचन्द्र भूराभाई,

वीर सं–२४३८ दीवाली। अंग्रेजी कोठी, बनारस सिटी.

Dharmabhyudaya Press, Benares City.